

שמואל אביצור

צפת מרכז לתעשיות אריגי צמר במאה הט"ו

עלייתה של צפת אחרי גירוש ספרד, הזיקה כל שעסקו בתולדותיה לדברים שברוח, ביצירתם של חכמי צפת בנגלה ובנסתר ובהנהגותיהם. ואילו חקר הסיבות לגידולה של העיר, כיצד הפכה לעיר הגדולה והמפותחת שבארץ־ישראל, שבה נמצא ריכוז יהודי הגדול שבאסיה, וכיצד היתה לה לקהילה יכולת להחזיק ולכלכל בעלי התורה הרבים שבקרבה, לא ניתנה עליו הדעת, ולא התעמקו החוקרים להבין את אופיו ומהותו של החומר שקיים את הרוח. שלמה רוזאניס¹ הקדיש בספרו מקום גם לחיים הכלכליים שלה, תעשית הבגדים ואריגי הצמר, אלא שאופיו הכולל של החיבור חייבו להצטמצם בתיאור העובדות ולהימנע ממסקנות; יעקב כנעני² עסק בחקר חיי הכלכלה של צפת בתקופת עלייתה ושקיעתה, כינס חומר עובדתי רב, אבל לא השכיל לעמוד על משמעותם הכלכלית והחברתית של המקורות. קטעים על ארץ־ישראל מספרי מסעו של התייר התורכי אווליה צ'ליבי³, שתורגמו לאנגלית מן החלק המודפס ומכתבי־יד שטרם פורסמו, הוסיפו נתונים חשובים, אם כי לא מדויקים מבחינה מספרית, לידעוֹתינו על צפת. עליהם נוספו פרטים שונים מפנקסי המיסים שבאר־

כיונים התורכיים שפירסמו ב' לואיס⁴ וא' הד⁵.

פריחתה הכלכלית של צפת לא נשארה עלומה מבחינת הנושא. המקורות החדשים הוסיפו על הישנים, ונמצאנו למדים שיהודי צפת עסקו במלאכת הבגדים, כלומר בייצור אריגי צמר, אבל אופייה וממדיה של מלאכה זו, ערכה ומשקלה הכלכלי והחברתי בעיצוב חיי העיר וקביעת גודלה וגורלה, נשארו בחינת נסתר שיש לעמול כדי להבינו. חסר זה הוא מטרתו של המאמר. להבנת הדברים, ביחוד הרקע להתפתחותה וחורבנה של קהילת צפת, מן ההכרח לעקוב גם אחרי תהליכים כלכליים, חברתיים ומדיניים שהתרחשו הרחק ממנה, אבל היתה להם השפעה על גורלה.

א. לתולדות ייצור האריגים בשלהי ימי הביניים

ייצור האריגים באירופה, וכן במזרח, הפך בסוף ימי הביניים לתעשייה המפותחת והמצליחה ביותר. תהליך זה גבר בתקופת הרניסאנס והתחזק במאות השנים שלאחר מכן. העלייה ברמת החיים; האצולה הפיאודלית והעירוניים האמידים, להוטים היו ללבוש בגדי־הדר, ומעמדו וערכו של האיש בחברה תלוי היה לא מעט בלבושו. נדרשים ביותר היו אריגי צמר. באירופה גידלו פשתן ועשו אריגים ממנו, אלא שמשקלם היחסי של אריגים אלה היה קטן

1 דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק א, תלאביב תרצ"ז; חלק ב, סופיה תרצ"ח.

2 החיים הכלכליים בצפת וסביבותיה במאה השש־עשרה וחצי המאה השבע־עשרה, ציון, מאסף, ספר ו, ירושלים תרצ"ד, עמ' קע ב—ריו.

3 St. H. Stephan (translator), Evliya Tshelebi's Travel in Palestine, The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Vol. 4-5, 1935, 1936

4 B. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, Jerusalem, 1952

5 א' הד, תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ו, ירושלים ב/ה, תשט"ו, עמ' קכה—קלה.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

למדי. ארצות המזרח הצטיינו בייצור אריגי כותנה ומשי שנשלחו בכמויות גדולות לאירופה. גם באירופה התחילו לפתח את תעשיית המשי. ברם, שלושה סוגי אריגים אלה לא הגיעו מבחינה מקומית אף לא מבחינה בין-לאומית לאותו מעמד שכבשה לעצמה תעשיית אריגי הצמר.

סוגים שונים של תוצרת עדינה ויקרה מחומר גלם משובח, שנעשו בו מלאכות רבות ואשפרה פותחו בענף זה, שפירנס מספר רב של אנשים. תעשיית אריגי צמר התפתחה לא רק במקומות שהיה מצוי חומר גלם מקומי, אלא גם במקומות שנוקקו להביאו ממרחק, כגון איטליה ופלאנדריה (הצמר הובא מספרד ומאנגליה). רבע מייצוא הצמר האנגלי (24%) ייוצא לאיטליה, אף-על-פי שמחיר הגלם המובא היה יקר ביותר⁶. לעתים היה הקונה בויניציאה משלם עבור הצמר פי שמונה ממה ששילם הסוחר האנגלי, שקנה אותו בערי השדה של ארצו.

עתים חלו עיכובים בדרך התרחבות תעשייה זאת, וביחוד במקומות הרחוקים ממקורות הגלם, כגון איטליה, אבל מבחינה כללית, היה ענף זה בקו עליה מתמיד. סימן היכר למעמדה הכלכלי של מדינה נקבע לפי מקומה וממדיה של תעשיית אריגי צמר במשקה, כיוון שהיה עליה להוציא חלק ניכר מאוצר הזהב שלה ליבוא אריגים אלה מבחוץ. ערכו של ייצור אריגי הצמר באנגליה, ולאחר מכן בצרפת, ואף בכמה מדינות ונסיכויות אחרות, עלה כמה מונים על שווייה של התוצרת החקלאית הכללית מחוץ לצמר, והיווה את החלק הארי של ההכנסה הלאומית.

במאות הט"ו והט"ז ניתנה דחיפה חדשה להתפתחותה של תעשייה זאת הן בשל עלייה נוספת ברווחתן ודרישותיהן של השכבות האמידות והן בעקבות גילויי-ארצות, פתיחת דרכים ימיות וכיבושים קולוניאליים. חלה עליה בייצור אריגי צמר במקומות רבים ובעקבותיה גם התחרות בין שני הספקים של צמר מעולה לארצות אירופה, אנגליה וספרד. התפתחותה המהירה של תעשייה זו, המבנה המיוחד שלה המורכב ממלאכות רבות הדרושות מומחיות, והתרכזותה גם במקומות המרוחקים ממקורות הגלם, גרמו לניתוק גמור בין היצרנים, שכל אחד מהם מלא רק תפקיד אחד ומוגבל בייצור, לבין יצרני הגלם והצרכנים, שהיו לא רק מבני ערים או מחוזות אחרים, אלא גם נמצאו בארצות זרות. נוצר מצב שהמתווך, ספק הגלם או המשווק, שלטו בתעשיית אריגי הצמר. הסוחר נעשה לבעלית של תעשייה זו, מפיו חיו בעלי מלאכה או האכרים שעסקו בתהליכים שונים של הייצור (ר' להלן). כך התפתחה התעשייה הביתית, שהעוסקים בה עשו את מלאכתם בבתיים בשכר כולל ובכלי עבודה שלהם וקיבלו את הגלם, או את המוצר המעובד בחלקו, מהסוחר מארגן התעשייה. עם גמר המלאכה היו חוזרים ומוסרים לו את האריג המעובד. צורה זו של ייצור היא שלב ראשון בהתפתחותה של המנופקטורה והתעשייה המאורגנת המושתתת על בעלי הון ופועלים שכירים⁷.

6 E. Power — M. M. Postan, English trade in fifteenth century, London, 1933, p. 39
7 Domestic Industry; domestic system. פרטים על התעשייה הביתית והתפתחותה ההדרגתית של

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17

ב. התעצמותה של תורכיה וגירוש יהודי ספרד

התפשטותם של התורכים בשטחי השלטון הביזאנטי והממלוכי, ואחרי כן גם באיזורים מרוחקים באסיה, אפריקה ואירופה, עשו אותם לגורם חשוב במדיניות ובכלכלה. הקיסרות העותמאנית הלכה והתרחבה, הן בשטח והן בכלכלה, עד המחצית השנייה של המאה ה־17. אריגי צמר יקרים נדרשו בשביל השכבות האמידות שהכנסתם היתה מרובה וכסף רב הביאו משלל המלחמה. ההיצע לא הדביק את הביקוש, בעלי האחוזות באנגליה הרחיבו את ענף הצאן, כדי לספק את הביקוש הרב לצמר עבור האריגים היקרים ובעקבות כך בא תהליך "גידור" אדמות הכלל. נוצרו תנאים טובים להתפתחותם של מרכזי תעשייה חדשים, ביחוד במזרח.

בספרד התפתחה תעשיית אריגים ענפה ובפרט אריגים מהצמר המעולה ביותר של כבשת המרינו. שליש מאוכלוסייתה של קאסטיליה התפרנס מתעשיית הצמר⁸. בין המלאכות שעסקו בהן, יהודי ספרד תפשה האריגה מקום ראשון⁹. יהודי ספרד ופורטוגאל שגורשו ראו במלאכת האריגה מקור עיקרי לפרנסתם בארצות פזוריהם. תורכיה היתה אז ארץ מפגרת וזקוקה לפיתוח. המדינה עם מנגנונה הצבאי והאזרחי נזדקקו ללבוש טוב, "מודרני", ומחירו היקר לא מנע מהם להתהדר בו; אריגים יקרים לא זו בלבד שנעשו מהם מלבושים שנשמרו שנים רבות, ואבות הורישו אותם לבניהם, אלא שהיו גם השקעה בטוחה לכספים. כל זה הביא ליצירת מרכז יהודי גדול בשאלוניקי, אשר התבסס על תעשיית אריגים דוגמת אלו שהובאו לארצות המזרח דרך ויניציאה.

שאלוניקי עיר נמל וצומת דרכים, נתברכה גם בתנאים טכנולוגיים נוחים לתעשייה זו — אפשר היה להשיג כאן חומר גלם, צמר טוב שיכול לשמש תחליף לצמר של כבשת המרינו והמינים המשובחים האנגליים. בלעדי זאת לא היתה מתפתחת תעשיית האריגים בשאלוניקי; ולאחר מכן גם בצפת. בתעשיית הצמר עבדו רבים שלא היה להם מקצוע נדרש במזרח או אמצעי קיום אחרים, וניצלו מאבטלה וניוון. אחר זמן נוצרו כמה מרכזים קטנים בערי רומיליה (תורכיה האירופית), באיים האיגיים (רודוס) ומעט גם בתורכיה האסיאתית. כיבושה של ארץ־ישראל על־ידי התורכים, כמיהתם של מגורשים ואנוסים לשעבר החוזרים בתשובה להתיישב בארץ־ישראל וכנראה ריבוי הנזקקים שהתחילו לחפש דרך להיקלט במקצוע זה (יתכן שקיוו לתנאים טובים מאלה שבשאלוניקי), גרמו לפיתוחה של תעשיית האריגים בצפת. על אלה יש להוסיף את התנאים הטבעיים הנוחים של צפת לתעשייה זו.

המנופקטורה ר' E. Lipson, The history of the woolen and worsted industry in England, London, 1921, p. 36-41; G. Unwin, Industrial organization in the 16th and 17th centuries, Oxford, 1904

8 Брокгауз-Эфрон, Энциклопедический Словарь, С-Петербург, 1897, том xxxviii, стр. 558

9 י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב תש"ה, חלק א, עמ' 135.

שמואל אביצור

ג. ריכוז תעשיית אריגי הצמר בצפת

נוסעים שביקרו בארץ-ישראל בתקופה שקדמה לעלייתה של צפת, מציינים שאורג יכול להתפרנס ממלאכתו בארץ, וכן מספרים על יבוא אריגים יקרים מויניציאה, אניות ויניציאניות היו מביאות מתכות יקרות (כסף וזהב) ופשוטות (נחושת וברזל) ובעיקר בגדים רבים ו"עבים"¹⁰. הפרנסה הבטוחה ביותר לבעל הון כלשהו בדמשק היתה חנות בגדים, כלומר אריגים. אריגים מויניציאה אפשר היה לקבל בהקפה למכירה¹¹.

צפת נבחרה לתעשיית צמר ולא ירושלים, שהיתה מוקפת חומה ומצב הבטחון בה היה טוב יותר, כי צפת קרובה יותר לים. יפו היתה עזובה כמעט, ונמלה של הארץ היתה צידון הקרובה לצפת. צורכי המחיה בצפת היו זולים, מה שאין כן בירושלים, שגם המסים בה היו כבדים יותר. כל אלה היו גורמים משניים. הסיבה העיקרית היתה שירושלים ויתר ערי הארץ (חוץ משכם) לא נתברכו בתנאים הטבעיים היסודיים הדרושים להתפתחותה של תעשיית אריג לפי הטכניקה של הימים ההם. לעבודות צביעה בקנה מידה גדול, וביחוד לבטישה המכנית שנעשתה בכוח המים (ר' להלן) דרושים היו מים זורמים, זכים ורכים. אלמלא פלגי עין פועם, מירון ויקים באפיק נחל דילבאי דאו, הוא נחל הטחנות לאחר מכן, בחלקו העליון של נחל עמוד ומעינות "עליונים" שבעיר ובסביבותיה ובכפר עין-זיתון, לא יכולה היתה להתפתח בצפת תעשייה זו. יכולים היו להקים בצפת כמה בתי מלאכה לאריגה, אלא שהמוצרים הבלתי גמורים צריכים היו להישלח לבטישה, צביעה ושאר עבודת האשפרה למקום אחר. מימיה של צפת היו, איפוא, חומר גלם יקר שבשלו היתה המרכז התעשייתי הגדול ביותר בארץ ישראל, ואולי הגדול והמפותח מבחינה טכנית בתורכייה האסיאתית.

ד. גידולה של צפת

התעשייה הצפתית היתה מושתתת על ייצור אריגים בלבד. שם העצם בגד שבמקורות (בעיקר ספרי שו"ת) ובפי יהודי המזרח, אין משמעותו לבוש כי אם אריג¹². משמעות זו מצוייה גם במקורות הקדומים¹³. בצפת לא נכללה, איפוא, החייטות בין המלאכות. לחייטים נזקקו פרטים שתפרו לבוש לעצמם¹⁴ ולא התעשייה. אריגי הצמר נועדו ליצוא, תפירת מלבושים נועדה רק לפרטים.

10 אגרת תלמידו של ר' עובדיה מברטנורה שנכתבה בשנת רנ"ו (סוף 1495); א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג, עמ' 150.

11 ר' משה באסולה (ביקר בארץ-ישראל ובסוריה בשנות רפ"ב-רפ"ג). א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 150.

12 לא הבחינו בכך אלה שעסקו בחקר תעשייה זו. עיין "כנעני במאמרו הנזכר עמ' קפו, קצג, קצז. הנ"ל, הפועלים והפקידים בצפת וסביבותיה במאות הט"ז והי"ז, סיני, כרך כב, תש"ה, עמ' צד ואילך.

13 במדבר ד, ד-יג מופיעה המילה בגד שמונה פעמים במוכן ארג; עיין גם משנה עבודה זרה ג, ט; כלים כו, ז-ח; ערלה ג, ב-ג.

14 הבחנה ברורה בין בגד-ארג לבין לבוש מוצאים אנו בתשובה של מהרשד"ם. מלבושים הם בגדים "שאינם בעולם", שכבר אינם ארג. שו"ת מהרשד"ם, חושן משפט, סי' קיח.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

מהריסותיה של צפת הצלבנית שהיתה מבצר ולא עיר רבת אוכלוסין או מרכז תעשיתי ומדיני, קמה בימי השלטון הממלוכי עיר חדשה שבה היה המרכז המנהלי של המחוז ("ממלכה"), שהשתרע על פני כל הגליל וכלל גם חלק ניכר מדרום הלבנון (מצידון עד ג'נין). בצפת ובכמה מהכפרים בעיבורה היה ישוב יהודי, רובו מבני הארץ (מוסתערבים) ומיעוטו מיוצאי גליות של ארצות הים התיכון.

הישוב היהודי היה יציב במספרו, לפחות בתקופה האחרונה לשלטון הממלוכי. הנוסעים היהודיים באותה תקופה מציינים שהיו בה 300 משפחות. מספר זה נזכר באגרתו של ר' יוסף דמונטניא¹⁵ משנת רמ"א (1481) ותלמידו האלמוני של ר' עובדיה מברטנורה בשנת רנ"ה (בירושלים היו 200 משפחות)¹⁶. מספר זה נמצא גם במסמכים מהשנים הראשונות אחרי הכיבוש התורכי. צפת נכבשה על-ידי התורכים בשנת רע"ז (1517) ובשנת רפ"א (1521) מצא בה ר' משה באסולה יותר מ-300 בעלי בתים, מהם ערבים, מערביים וספרדים¹⁷. בפנקסים התורכיים נרשמו בשנת 6-1525, 232 יהודים בעלי משפחות (רובם מוסתערבים מיעוטם מפראנקיה, מערב ופורטוגל) מתוך 960 בעלי משפחות שבעיר¹⁸. אין להניח כי המספר האחרון הוא מדוייק ביותר. מספרם של משלמי המיסים בפועל היה קטן בדרך כלל ממספר החייבים במס, והמספרים של הנוסעים היהודיים הם קרובים יותר לאמת. קביעה זאת חשובה גם לגבי המספרים הנקובים בידי הרשות, אשר לא הדביקו בתקופת העליה את המספר האמיתי של תושבי צפת.

הכיבוש התורכי הכשיר את בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל שנדדו בארצות תורכיה, בעיקר בחלקיה האירופיים ובראשם משאלוניקי, שבה התרכזה תעשיית אריגי הצמר של יוצאי ספרד. ארבע עשרה שנה אחרי משה באסולה וכעשר שנים אחרי הרישום הרשמי הראשון, מתגלה לעינינו צפת באור חדש לגמרי. הטיב להסביר זאת ר' דוד די רוסי באגרתו מתשעה בניסן רצ"ה (1535): "ומי שראה את צפת זה עשר שנים ורואה אותה עתה, היא נפלאה בעיניו. כי בכל עת מרבים היהודים לבוא ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום". סוגי התוצרת נימנו באגרתו כגון קריסיאי שאותה שנה נארגו 15,000 יריעות (חתיכות) של ארג זה. נוסף לכך היו מייצרים גם את "הבגדים הגבוהים", כלומר הרחבים, "ויש שעושים מהם טובות כמו אותם שבאים מוויניציאה"; "וכל איש ואשה שיעשה בצמר בכל מלאכה ירוויח מזונותיו בריוח"¹⁹. הרי עדות נאמנה על המפנה הכלכלי שהתחולל בארץ-ישראל בזכותם של יהודים שבאו אליה ממרחקים ועסקו בה בייצור תעשיתי.

בפנקסי-המיסים משנת 7-1555 נרשמו בצפת 726 בעלי משפחה ו-56 רווקים (מספר זה כולל וודאי אנשים שטרם הביאו את משפחותיהם) יהודים חייבים במס²⁰. ברם, היהודים

15 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 91.

16 שם, עמ' 151, 157.

17 מסעות ארץ-ישראל, עמ' 138.

18 לואיס, שם, עמ' 5. 19 אגרות ארץ-ישראל, עמ' 184.

20 לואיס, שם, עמ' 5-7, בלוח א שבעמ' 7 מופיע אמנם מספר של 716 ראשי משפחה, אלא שהפירוט לפי הרובעים כלומר "הקהלים", מסתכם ב-726.

שמואל אביצור

חוייבו במס הגולגולת עבור 1075 בעלי משפחות ונוסף לכך הוסכם (כנראה עם נציגי האוכלוסיה היהודית) שישלמו מס עבור עוד 100 ראשי משפחות. מכאן שתי מסקנות — ראשונה, שהמס לא שולם בידי יחידים, אלא על-ידי הציבור, הקהילה היהודית בכללה. ושניה, הגידול היה רב (מ־232 משפחות ל־1175 משפחות). יש, אפוא, להניח, שמנין המשפחות היהודיות במקום היה גדול מ־7000 נפש²¹. בשנת שכ"ז (1567) חרו זכריה (יחיאל) אלצ'אהרי את מספרם של היהודים בצפת "כי בה קהל גדול רחוק מסלף כארבעה עשר אלף"²². לתקופה זו יש לשייך גם את דברי המבי"ט, האומר: "מזה ארבעים שנה ויותר הרבו בני הגולה לעלות לארץ ישראל"²³, והכוונה כמובן לצפת, שהוא עצמו עלה אליה בשנת רפ"ה (1525). לומן זה יש גם לשייך את נקודת המפנה בצפת. מסייעת לדעה זאת החלוקה הפנימית של יהודי צפת בפנקסי־המסים²⁴ התורכיים. בשנת 6־1555, היו יוצאי ספרד ופורטוגל שני שלישים מכלל היהודים בצפת (ובמציאות ודאי עוד יותר) ואילו בשנת 6־1525 — היו 56% מוסתערבים, ילידי הארץ.

מכאן ואילך אין בידינו נתונים על מספרם של יהודי צפת בתקופת הזוהר, מלבד מה שסופר בהפרזה רבה, על פריחתה וזוהרה בתקופת ירידתה. הנוסע התורכי אוויליה צ'ליבי אשר ראה את צפת בירידתה במאה ה"ז כותב, שהיו בה משבעים עד שמונים אלף יהודים, מספר שהוא מוגזם גם מדברי עצמו, שמספר היהודים משלמי מס בזמן ביקורו היה 9000²⁵. כמאה שנה אחריו כתב ר' שמחה מזאלאוויץ (1761—1764) שבזמנו נמצאו בצפת 40—50 משפחות, "ומשנים קדמוניות היתה עיר גדולה לאלוהים והיו בה שבעת אלפים בעלי בתים יהודים"²⁶, ואין ספק שאף מספר זה (42.000 נפשות) הוא מוגזם.

גידולה המתמיד של העיר בשל התפתחותה והתרחבותה של תעשיית הבגדים, נפסק בתום הרבע השלישי של המאה ה"ז. צו־הגלייה לקפריסין של 1000 משפחות שהוצא בשנת 1576²⁷; זעזועים כלכליים תכופים זה לזה; גזירות ואסונות, גרמו תחילה לצימצומה ולאחר מכן, במאה ה"ז, לשקיעתה של תעשיית האריגים ולירידתה של העיר. במקורות העבריים מן המאה ה"ז שוב לא מדובר על מספר תושבים או בעלי־בתים, אלא על מספר הנוקקים והיורדים. עם זאת המשיכו היהודים לקיים תעשיית אריגי הצמר בקנה מידה זעיר וסיפוק תוצרת לשווקים הקרובים עד שהוכרעה כליל בסוף המאה ה"ז. חמישים שנות עלייה ופריחה (1525—1575) היו לצפת העיר ולתעשייתה וכ־100 שנה של עמידה על הנפש ושל שקיעה וגסיסה.

21 כדי לאמוד מספר כללי של התושבים (נפשות) נוהגים להכפיל את מספר ראשי המשפחות בששה, וכך עשה לוואיס.

22 מסעות ארץ־ישראל, עמ' 200.

23 שאלות ותשובות ר' משה מטראני, ויניציאה ש"צ, חלק ב, סימן כה.

24 לוואיס, שם, עמ' 6.

25 א' צ'ליבי, כרך ה, עמ' 157, 161.

26 מסעות ארץ־ישראל, עמ' 399; מספר זה נוקט גם בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 173.

27 ר' לוואיס, שם, עמ' 28—34; א' ה, ירושלים, שם, עמ' קכח ואילך.

הבנין ההרוס של המבטשה (סחונת אל באטאן)
בראשיתו של נחל עמוד (חאדי טחאחין)
שריד יחיד מתקופת פריחתה של תעשיית אריגה הצמר בצפת

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

ה. דרך הייצור וכלי העבודה

עיבוד הצמר והפיכתו לארג מורכב משלבים וצורות רבים, הצריכו עבודה רבה וגם יידע והתמחות. מכאן העצימות של הייצור ומחירו הגבוה של האריג המוכן בהשוואה לחומר הגלמי, בימים שכל העבודה, לבד בטישה, נעשתה בידים.

לאחר הגז נוהגים היו לנקות את הצמר כדי להוציא ממנו ליכלוך ותערובות זרות הנשארות בו מרחיצת הצאן לפני הגז. דבר זה נעשה, כפי שנהוג גם בימינו בכפרים הערביים, ליד המעיין או בשוקת הסמוכה לבאר. הנשים חובטות בצמר על־ידי מחבטים או מזורים מעץ; ובסוגי צמר פשוטים, לצרכים לא חשובים ביותר, מקדימות, או מקיימות בזה גם אי אלו משלבי העבודה האחרים. בשאלוניקי ניקו את הצמר בשקתות ציבוריות²⁸ או בבתי האומנים. אין אנו יודעים כיצד עשו בצפת, ויש אולי מקום להנחה כי הצמר שהובא ממרחקים היה כבר רחוק. שליחת צמר לא מנוקה וירוד בערכו, היתה לא כדאית בשל הפסד במשקל ודמי משלוח מיותרים.

לאחר הניקוי המיכני, הגס, בא שיחרור הצמר משמנים ומלחים טבעיים האצורים בו. תהליך זה היה קשור בשריית הצמר בתערובת מים ושמן ושטיפתו במים זורמים (לרוב בתוך סל) והבטה במקלות — מזורים²⁹.

מיוון הצמר לסוגיו, לפי הטיב והתכונות המיוחדות שלו, יש שהיה נעשה לאחר הניקוי, אך בדרך כלל לפניו.

אחרי המיוון והניקוי הוסיפו להכשיר את הצמר לטוויה, בעשותם אותו רך ואחיד ללא גושים וסבכים. לשם כך נעשו שני תהליכים, הכל לפי אופיו של הגלם וטיב הארג שעמדו לייצר: צמר ארוך־הסיבים עבר תהליך של סריקה, ובדרך כלל לא נשלח לבטישה בזמן אשפרתו. ואילו צמר קצר־הסיבים, הנועד לסוגי אריגים המובאים לבטישה, עובד בצורה אחרת, על־ידי ניפוץ³⁰. ניפוץ זה הנעשה בימינו בעזרת סרטים עם מחטי פלדה, בוצע בעבר בעזרת מברשות מיוחדות. ניפוץ או ניפוט מוקדם היה נעשה בעזרת קשת ו"מדף" פטיש או עלי מעובה, כמו שעושים גם בימינו מנפצי צמר־גפן למילוי שמיכות. להקלת עבודת הסריקה חזרו וריככו את הצמר בשמן. אחרי כל עבודות הכנה אלו, הובא המוך, הוא הצמר הרך והנקי, לעיבוד נוסף, לטוויה.

מלאכת הטוויה היא אחת משתי עבודות יסוד של עשיית הארג. הטווה (בדרך כלל עשתה זאת אשה) מושך מפקעת או גוש הצמר את הנימים־הסיבים של הצמר וטווה, כלומר שזור ומפתל אותם בתנועה סיבובית. עבודה זו שנעשתה מקדמת דנא בעזרת מכשיר פשוט מאד, הוא הפלך — מקל עץ שהחזק ביד או נתקע בחגורה — עם משקולת כדורית (הוא הכישור, ויש גם צורות אחרות) בתחתיתו, עברה התפתחות מסויימת. בתקופת המשנה כבר השתמשו

28 רוואניס, חלק ג, עמ' 388.

C. Singer (ed.) and others, A History of Technology, Oxford, 1954—58; vol. III, p. 153 — (להלן תולדות הטכנולוגיה). על השמן שהשתמשו בו (גם בתהליכים אחרים של הכנת

הארג), עיין ר' דוד בן זמרה, שאלות ותשובות, חלק ג, ליחרנו תי"ב, סי' תיז.

30 צרפתית cardage; באנגלית carding.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

באישה, הוא מוט ארוך הקבוע בקרקע או בתוך כן ושתי הידים היו פנויות לעבודה, ולא הצטרכו להחזיק את הצמר ביד אחת או על הגוף. בימי הביניים המאוחרים, בין המאות הי"א—ה"ג, הומצא מכשיר חדש: גלגל טוויה שהונע ביד. אחר-כך שוכלל הגלגל והונע ברגל בעזרת דוושה. גלגל-הדוושה זה לא התפשט מהר באירופה (ואין צורך לומר מחוצה לה) כפי שהתפשט גלגל-היד³¹.

מלאכת הטוויה לא היתה אחידה, טוו חוטים דקים ועבים. חוטי הערב היו יותר עבים מחוטי השתי. להתפתחות זו חשיבות רבה להבנת דרכי העבודה בתעשייה הצפתית בזמן שהטוויה הפשוטה בפלך פירושה 60—84 מטר חוטים לשעה, הרי בעזרת גלגל-יד הספיקו לעשות 350 מטר ובגלגל-דוושה, אם התקינו שני כישורים, כ-500 מטר³².

אין לנו ידיעות ישירות על השימוש בגלגלי טוויה בתעשייה הצפתית. עניינים כגון אלה הקשורים בעבודתן של נשים והתדיינויות ביניהן או עם מעבידיהן, לא הגיעו לבתי דין, או שלא נכללו בספרי השו"ת. ברם, גלגל טוויה היה מכשיר עבודה רגיל בספרד באותה התקופה ולא היה קושי להתקינו בכל מקום. לפיכך יש להניח שהגלגל, ולא הפלך, היה מכשיר טוויה מקובל בתעשיית אריגי צפת. עם זאת יתכן מאד שגלגלים אלו היו פשוטים (גלגל-יד) ולא "אוטומטיים" (גלגל-דוושה). בדרכי העבודה שהיו נהוגים באירופה יכולות היו 3—5 טוות (לפי דקות תחוט ורוחב הארג) לספק חומר לנול אחד. לנתון זה יש חשיבות רבה לקביעת מספר המועסקים בתעשיית הצמר בצפת.

לפני התחלת האריגה צריך היה עוד לסלול את החוטים ולמתוח את השתי. אשר לאריגה עצמה הרי באותה התקופה כבר השתמשו בנול האופקי שהובא לאירופה מן המזרח. המכונן הועבר עדיין ביד ("הסירה המעופפת" של קיי נרשמה כפטנט בשנת 1733) ולכן איש אחד לא יכול היה לארוג מסכת רחבה, ארג רחב ("הבגדים הגבוהים") נארגן בשניים, ואם נוסף את העוזר, הרי שליד הנול עבדו 2—3 אנשים.

עם סיום האריגה נגמרו עבודות היסוד של הארג עם זאת נשארו עדיין תהליכים רבים הקשורים בשיפורו והתקנתו הסופי, ביחוד של הארג המשובח והיקר, שכונו בשם כולל — אשפרה. תחילה בדקו את יריעת הארג: שטחו אותה, הוציאו ממנה גופים זרים ותיקנו שגיאות האריגה. לאחר מכן באה תורה של בטישה שעליה ידובר להלן. יש שבטישה נעשתה יותר מפעם אחת. לאחר שהארג נסחט ויובש בא תורן של עבודות-סיומת רבות³³: גרידה או סריקה מיוחדת של הארג המתוח במאונך במספריים גדולים (100—120 ס"מ), הלבנה בגופרית, צביעה (במקרים מסויימים, כגון לאריגת שטיחים צבעוניים, צבעו את הצמר לפני הטוויה) וכבישה שהיה בה הרבה מהגיהוץ, "ארבעים אבות מלאכות הנצרכות לאריגת הבגדים כי רבו כמו רבו", בלשון בן התקופה משאלוניקי³⁴. העבודות העיקריות היו בסופו

31 תולדות הטכנולוגיה, חלק ב, עמ' 209.

32 R. Y. Forbes, Studies in Ancient Technology, Leiden, 1956, vol. 4, p. 167

33 תולדות הטכנולוגיה, חלק ב, עמ' 212.

34 ר' חיים שבתאי, שו"ת תורת חיים, חלק א, סימן סג; על-פי י"ר מלכו, ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו, ספונות, ספר ב, תשי"ח, עמ' ל. על דרכי ייצור האריגים ואריגי צמר בפרט בעברית ר'

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

של דבר, טווייה, אריגה, בטישה וצביעה. השתים הראשונות נעשו בידי אומנים בבתיהם או בבית מלאכתם, ואילו השתים האחרות — במפעלים מיוחדים שלהקמתם ואחזקתם נדרשו השקעות כספיים מרובות (ר' להלן).

על דרכי העבודה וכליהם של האומנים לסוגיהם, שעשו את מלאכתם לפי הזמנת הסוחרים או הקבלנים, אין למצוא חומר כלשהו בספרות התקופה. בשו"ת מדובר על הצרכים המסחריים של התעשייה. חומר רב נמצא בהם על העבודות המתנהלות באופן מסחרי, כגון בטישה וצביעה. רק פעם אחת נזכר אורג שנתבע לדין בשל העברת המטווה שקיבל לאורג אחר, שהכניס פחות צָרָב משהתחייב בו³⁵. ידועה גם מסורת אחת על טווה שעבדה בשביל ר' משה גאלנטי, וקיבלה שכר טווייה רגיל, בשעה שראויה היתה לקבל יותר מאחרות, כי עבודתה היתה דקה יותר והאר"י ראה בזה "ספק גזל"³⁶.

בין כלי העבודה אנו מוצאים במקורות רק מכשיר אחד, והוא צבת, שהאומן נתנה במשכוך³⁷. אין לדעת אם הכוונה למספריים הגדולים של גוזזי האריגים לאחר הבטישה, או למכשש שהגנו מכשיר גדול ויקר למדי. במקור מדובר על אומן שאין לו "חזקה", מסתבר, איפוא, שמדובר לא על עבודת פועל כי אם על בית מלאכה ועל עבודת הכבישה.

שלש פעמים³⁸ נזכרת במקורות פרינצה (או פרינסה), מקום שבו כובשים את האריגים³⁹. המכשש היה בתקופת התנאים⁴⁰ בצורת תיבה מלאה אבנים כבדות שהונעה על פני אריגים מגוללים או לוח שנלחץ על-ידי סיבוב ברגים דוגמת הבורג של בית הבד. אין לדעת באיזה מכשש השתמשו בצפת. פרט אחר וחשוב בענין הכבישה, אנו מוצאים במקורות. סימנים שונים מעידים שהיא נעשתה לאו דוקא אצל האומנים בבתי מלאכה שלהם, כי אם אצל הסוחרים עצמם. הם קיבלו את התוצרת המוגמרת מחוליית האומנים האחרונה (ר' להלן) ואת הכבישה, ההידור האחרון לפני הוצאת האריגים למכירה, עשו במחסניהם ובחנויותיהם, או בבתי מלאכה מיוחדים הנמצאים בסמוך להם.

1. צורת הייצור

טעות היא לתאר את תעשיית האריגים בצפת ולדבר עליה במונחים והגדרות המקובלים בימינו. המושג המודרני "בתי חרושת", שחוקרים השתמשו בו, לא היה קיים בשום מקום במאה הט"ו. תהליכי הייצור של הארג עוד לא היו יכולים להיות מרוכזים תחת גג אחד.

א"ש הרשברג, חיי תרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק ראשון, הארג ותעשית הארג, ורשה תרפ"ד. המחבר חורג מהתקופה שתחם לעצמו ומתאר דרכי עבודה גם בתקופות מאוחרות יותר.

35 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' כג, דף ק, א.

36 סי' הכונות ומעשה נסים, קושטא ת"פ, דף ו, א.

37 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' ג, דף ב, ג.

38 שם, חלק א, סי' כג, דף ט, ב; סי' רפ, דף קח, ב; סי' רפו, דף קלו, ב.

39 בספרדית prensa (מכשש). תודת המחבר אמורה למר י' דנון ולחבריו במכון בן צבי שהסכיירו הוראתה של מילה זו ומילים ספרדיות אחרות.

40 תוספתא שבת, טו (יז), ה; מועד קטן ב, יב. וכן ירושלמי שבת יז, הלכה א (וצ"ל מכשש מוטות לא מיטות).

שמואל אבי צור

תעשייה זאת לא היתה מבוססת על בתי מלאכה במובן הפשוט והמצומצם; בעל מלאכה פירושו איש המחזיק בכלי עבודתו שהם קנינו, קונה את הגלם ועומד בקשר ישיר עם הלקוחות. הללו הם אנשים המזמינים את הסחורה וקובעים את אופייה וטיבה, וכן קונים מוגדרים של תוצרת מוגמרת הנעשית לפי תקנים קבועים שהתגבשו בענף מלאכה זה. הצמר היה מובא לצפת ממרחקים, ואף התוצרת היתה נשלחת למקומות רחוקים. תעשייה זאת לא היתה יכולה להיות איפוא, לפי טבע ברייתה מושתתת על בעל מלאכה. ייצור אריגי הצמר בצפת עוצב על-פי הדפוסים החברתיים והכלכליים שרווחו בספרד ויותר ממנה באיטליה בסוף המאה ה"ט" וראשית המאה ה"ז". היתה זו צורת ביניים בין בית-מלאכה המיצר את "הסחורה" מראשיתה עד סופה בקנה מידה קטן, ללא חלוקת עבודה פונקציונאלית בין מבצעייה, לבית חרושת גדול, שבו כל שלב ייצור נעשה באגף מיוחד והביצוע מחולק, גם בתוך האגף, בין פועלים רבים, כשכל אחד ממלא חלק מוגדר בתהליך הייצור של אותו שלב.

צורה זו של ייצור נקראת תעשייה ביתית. תחילה קונים או מקבלים חומר גלם מהסוחר המזמין ועושים את המלאכה בבית. לאחר מכן מועבר הגלם בשלבים שונים של תהליך העבודה מיד ליד עד שנהיה למוצר מוגמר. אירגון הייצור הוא כולו בידי סוחר-קבלן הקונה בכסף את הגלם ו"מעביר" אותו דרך כל שלבי הייצור ומוכר על אחריותו את התוצרת המוגמרת. ראשיתה של תעשייה ביתית באירופה היתה דווקא בענף אריגי הצמר, והיא הביאה בסופו של דבר להקמת בתי-חרושת מהסוג הקדום, הבנוי על עבודת יד, היא המנו-פקטורה.

התעשייה הצפתית התפתחה בדרגות האחרונות של תעשייה ביתית בתקופת המעבר למנו-פקטורה מרוכזת, בשלב שנוהגים לכנותו בשם מנופקטורה פזורה, כלומר שהייצור רוכז ביד אחת (הסוחר האמרגן) אבל לא במקום אחד, או מנופקטורה מעורבת, שחלק מהעבודות, בטישה וצביעה, נעשו בצורה מרוכזת במקומות הנושאים אופי של מפעל תעשייתי. גם בצפת התנהלה התעשייה בידי סוחרים. הם הביאו את הצמר באניות מיוחדות ומסרו אותו לאומנים לעיבוד, כל אחד עשה את מלאכתו (ניפוץ, טוויה, אריגה, בטישה, צביעה, גזירה וכו') בשכר קבוע מראש. את התוצרת הגמורה, הבגדים, מכרו בשוק המקומי ליצואנים או שהם עסקו ביצוא, אם על-ידי עצמם, אם על-ידי סוכנים וסרסורים, הם "פטורים"⁴¹. באירופה צמחה התעשייה באופן אורגני והתבססה על בעלי מלאכה בעיר או על אכרים בעלי מקצוע הנעזרים בעבודה צדדית. הגידול היה טבעי באופיו ובממדיה, והשתלב בכלכלה המקומית והלאומית. ואילו בצפת היתה זו תעשייה יחידה, פרי קוניונקטורה נוחה בשוק הבינ-לאומי; ענף של תוצרת מותרות לשכבות האמידות של האוכלוסיה אשר פותח על-ידי מהגרים מבחוץ. הסוחר בעל ההון לא היה בקי במלאכה ולא היה מוכן לעסוק בעצם הייצור והכרוך בו. כל שעסק בכך לא עסק אלא בשעה שהמסחר בצמר הכניס רווחים גדולים מבסחורה

41 פטור — factor, סוכן (וגם סרסור).

42 ש"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ה, דף קה, ב.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17

אחרת. משנשתנה המצב בשוק היו הסוחרים פונים עורף לעסק הצמר ושולחים ידם במסחרם הרגיל. הסוחר עסק ביבוא החומר הגולמי, הצמר והצבעים ובמכירת האריגים המוכנים, או בהזמנת אריגים לשם מכירה. בייצור עצמו טיפלו אמרגנים קבלני משנה, "טרפירוש" ו"מנטירוש" (ר' להלן), המקבילים ל-clothiers ו-drapiers שהיו למעשה בעלי העסק (employers) במערב אירופה. אלא שלמומחים אלה לא היה הון משלהם כמו לחבריהם באירופה, והם השתעבדו לסוחרים והיוו שכבת ביניים בין בעלי הכסף לבעלי המלאכה. יש שהיו סוכנים-עמילים בלבד וקיבלו שכר טרחה, ויש שפעלו על אחריותם בכסף שקיבלו בריבית (15% לשנה). למעשה שילמו הרבה יותר). אחת הצורות של ההלוואה בריבית שחכמי צפת התיירו אותן מטעמי "צורך רבים שאין להם מחיה"⁴³, היתה שנותן הכסף קיבל חלק ניכר מהריווח, ביחוד אם היה גם יבואן של הצמר. למשל סוחר משקיע קיבל 73.3% מהריווח⁴⁴ ואילו "המתעסק בצמר" (מונח קבוע באותה תקופה)⁴⁵ המטפל בייצור בכל שלביו, קיבל את היתר.

המוצרים בתהליך עשייתם הועברו מיד ליד. כל אומן קיבל את שכרו בעד עבודתו (או בית מלאכתו). לא כל העבודה נעשתה בביתו של האומן. האריגה, למשל, נעשתה בבתי מלאכה מיוחדים מחוץ לבית. ואם ללמוד גורה שווה למה שהיה עד קום המדינה במגדל-גד, הרי 4-2 אורגים היו שוכרים בשותפות "חנות" ושם עסקו במלאכתם. תנאי הדיור בצפת, בעת גידולה המהיר, חייבו הוצאת הגול וכל הסובב אותו מחדר המגורים, ושכירת חלק (פינה) מחדר המלאכה.

קיומו של האומן היה תלוי בסוחרים וקבלניהם, ופרנסתו לא היתה בטוחה ביותר. משנעשה יבוא הצמר לצפת בלתי כדאי, (לאחר 1574 בערך), נעשו האומן והתעשייה כולה, תלויים בפעולות יזומות של קהילות רומיליה (תורכיה אירופית) ששלחו לצפת צמר "כדי להחיות את בעלי האמנויות" (ר' להלן).

בעלי המלאכה נשתעבדו על-פירוב לסוחרים או ל"מתעסקים" מטעמם, כפי שיש ללמוד מתשובה אחת של המבי"ט. אורג נתחייב לעשות לסוחר "מלאכת האריגה ושלא יעשה לשו' אדם כי אם לו, וינכה לו שכר המלאכה מחובו"⁴⁶. מסתבר שהיה זה נוהג מקובל בתקופה של פריחה כלכלית. על-ידי מתן הלוואות הבטיח המלווה לעצמו את בעלי המלאכה ואף קיפח את שכרם. דוגמה לכך אנו מוצאים במלווה שחייב את הלווה, הראשון כנראה סוחר והשני "מעסיק", לכבוש את מוצריו ב"פרינסה" שלו, וגבה שכר כבישה העולה בשליש על המקובל⁴⁶.

לסוחרים וכן ל"מתעסקים בצמר" היו מחסנים ("מגאזינים") להחזקת האריגים לאחר

43 שם, חלק א, סי' רעא, דף קכה.

44 שם, סי' א-ב, דף ג, א.

45 שו"ת ר' משה גאלנטי, ויניציאה שס"ח, סי' נא. הייצור עצמו כונה "עסק המלאכות".

46 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' צב, דף מד, ג.

46* שם, חלק א, סי' כג, דף ט, א.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

קבלתם מוכנים מהאומנים. מכל מקום המונח פועל⁴⁷ מצוי במקורות בהקשר עם הפרינסה, והמונח שכיר ופועל⁴⁸ בקשר לבית הריחיים הוא הבאטאן — המבטשה. מבצעים של שאר העבודות נקראים אומנים או "בעלי אומניות". כלומר שלא היו עובדים שכירים, ואת העבודה עשו בבתיהם או בבית-מלאכתם במחיר קבוע לכל יחידת תוצרת. מסתבר שהיו לבעלי האומניות, ביחוד לאורגים, פועלים שכירים.

בתקופת שקיעתה של צפת ודאי שלא הירבו הסוחרים והקבלנים להתמסר לתעשיית הצמר. הצד העיסקי של הייצור, ביחוד השיווק יכול היה להימצא בידי יחידים תקיפים ובעלי מקצוע והון כלשהו והללו יכולים היו להתגבר על הקשיים ולא לנטוש את המערכה. דמות כזאת עולה מדברי המקורות על עובדיה אלפנדרי, בימיה האחרונים של תעשיית האריגים⁴⁹. בשאלונקי השתלבה באירגון התעשייה רשות צבורית: פרנסי תלמוד תורה הגדול ריכזו חלק מסויים של התוצרת ואף טיפלו בייצורם של אריגים מסויימים. ההכנסה נועדה לתשלום שכרם של המלמדים להלבשת התלמידים הנזקקים וכיוצא בזה. האריגים נועדו ל"בגדי המלך" והקהילות בכללן סיפקו את הארג לרשות הצבאית והאזרחית. מה שאין כן בצפת שרבים מ"בעלי התורה" התפרנסו מ"עסק הבגדים", בין בעבודת הייצור ובין בקבלנות משנה ובמסחר. ר' משה גאלנטי מגדולי החכמים היה אחד הסוחרים הגדולים בענף זה. עם זאת יש סימנים לכך, שמפעלי ציבור וצדקה היו משקיעים כספים לקנייה ומכירה של אריגים, או מלווים כספים לעוסקים בייצור, ונהנים מהרווחים⁴⁹.

ז. הצמר קנייתו ומשלו

לתעשיית אריגים מעולים דרוש צמר טוב (סיבים קצרים ומפותלים) שאינו מצוי בכל מקום. הצמר הנועד לייצור האריגים המשובחים, הלבידים, צריך לעבור תהליך ניפוץ, ולא סריקה, לפני האריגה ובטישה לאחריה⁵⁰. הכבשים בארץ-ישראל (אוואסי) ובסוריה שייכים לזן שצמרו פשוט וגס, כמרבית בעלי האליה⁵¹. אומני האריגה ממגורשי ספרד שהיו רגילים לצמר מעולה של כבשת המרינו (Merino⁵²), מצאו שני זנים של כבשים בעלי צמר רך למחצה, האחד צמרו נסרק ומוכו הדק ("פוך") נדרש לעשיית שטיחים עדינים, והשני נחשב צמרו להטוב שב"עדינים למחצה", ומתאים לניפוץ ובטישה (אורך הסיב בממוצע 8—12 ס"מ

47 שם, חלק א, סי' רפו, דף קו, ב.

48 שם, סי' קטו, דף כג, ד; שו"ת ר' יום טוב צהלון, ויניציאה תנ"ד, סי' רלד.

49 ר' אברהם הלוי, שו"ת גנת ורדים, חלק ב, קושטא תע"ו, אבן העזר, כלל ג, סי' ה.

49* עיין מ' בניהו, אניות טעונות צמר שנשלחו מקושטא לעזרתה של צפת, אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 101—108.

50 באנגלית מכונה ארג זה cloth, בצרפתית drap, בגרמנית Tuch וברוסית cykno

51 S. Hirsch, Sheep and Goats in Palestine, Tel-Aviv, 1933, p. 18

52 רואנים (חלק ב, עמ' 211, עליפי עמק הבכא לר' יוסף הכהן), מציין שדון יוסף נשיא ביקש להביא מספר את כבשי המארינו ולהתחרות עם שוקי ויניציאה. אבל תכנית זאת לא התגשמה.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17

לעומת 7—8 במרינו). שני הזנים⁵³ היו נפוצים בבלקאנים, בשטחים שהיו בתחומי תורכיה. סוחרי שאלוניקי, שסיפקו צמר למפעלי התעשייה המקומית, הביאוהו מכפרי מקדוניה ושאר חלקי רומיליה המזרחית. עם גידולה המהיר של תעשייה זו ניכר מחסור בגלם. נוצרה התחרות בין הקונים ועליית מחירים מתמדת, וכדי למנוע זאת נעשו "הסכמות" מיוחדות⁵⁴. התעשייה בצפת קיבלה את הצמר מאותם מקומות שסיפקוהו לקהילת שאלוניקי. מפליא, איפוא, הדבר כיצד בתקופה שבים הילכו אניות מפרש ומשוט (גלירות) וביבשה כלי התחבורה היו דבשת הגמל וגב הפרד והחמור, יכולה היתה להתפתח תעשייה פורחת בפניה נידחת, הרחוקה כ־1300 קילומטר ממקורות הגלם בקו איירי. הצמר היה נקנה במקום גזירתו, הובא למחסני הסוחרים, ומשם נשלח דרך 150 ק"מ בקירוב לנמל. האניה היתה צריכה להתעכב ולעגון בכמה נמלים ולעתים לתמרן כדי להימלט משודדי ים. בהגיעה לחוף נשלח הצמר על גבי בהמות משא (מרחק 120—200 ק"מ ויותר) למקום ריכוזו בצפת. יש לציין שגם ייצור אריגים באיטליה נעשה מצמר שהובא מספרד, אנגליה וצפון אפריקה. הדרך הארוכה והתיווך ייקרו מאד את הצמר וכשהתנאים הורעו היה דבר זה אחת הסיבות לשקיעתה של התעשייה בצפת. יחס המחירים מעת ששולם בעד הצמר בשעת הגז ועד הקונה בצפת היה 1:4.

מקום ריכוז הצמר היתה העיר אדריאנופולי (אדירנה), בירת תורכיה לפני כיבושה של קושטא והקהילה היהודית השניה בגודלה אחרי שאלוניקי. באדריאנופולי היו מחסנים לסוחרים קוני הצמר ממגדלי הצאן. משם הועבר הצמר לנמל, לקושטא ועל־פירוב לרודוסטו (טקירדג), עיר נמל בחוף ים השיש, הסמוכה לאדריאנופולי. מנמל זה נשלח הצמר, באניות שכורות במיוחד לצורך זה, לנמל טריפולי (טראבלוס־א־שאם; סינים במקורות שלנו) או לצידון.

כל סוחר העביר מטענו לאניה וציינו בסימן היכר משלו. אם הצמר הוזמן על־ידי סוחר מקומי מצפת, אחריותו של המוכר היתה עד לאניה, ומשם ואילך על הקונה⁵⁵. את הצמר הובילו בשקים שמשקלם היה 1.5—1.7 "ככר"⁵⁶.

אניית הצמר יצאה בקביעות, אחת לשנה, בראשית חודש אלול, והמטען הגיע לצפת בראשית השנה שלאחריה. הדרך מאדריאנופולי ועד למחסן בצפת נמשכה כשלושה חודשים. האניה שימשה גם למסע והיא נחשבה מתאימה ביותר לעלייה לארץ־ישראל⁵⁷. היה זה

53 הון שצמרו נסרק מכונה בגרמנית בשם *Zackelschaf* והוא מצוי בעיקר בהונגריה ובצפון הבלקן (ר' המילון הגרמני *Der grosse Brockhaus B. 15, S. 509, Leipzig, 1933*). המקורות הרוסיים מהללים את הון השני והוא נקרא בפיהם *Цыгайская Овца* עיין *Брокгауз-Энцикл. Слов.* וכן *Эфрон т. XXI а стр. 680—681* וכן *253—254* וכן *С.-X. Энци. Москва, 1956, т. v, стр. 253—254*.

54 י"ר מלכו ואברהם אמארייליו, ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו, ספונות, ב, עמ' כו—ס.
55 שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קלו, דף סב, ד; חלק ב, סי' קעב, דף פ, ד; שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' מג.
56 לא הובררה לי טיבה של יחידת משקל זו. שק צמר אנגלי היה משקלו 364 פאונד. שקי אדריאנופולי היו ודאי קלים מהם, שכן היו מטעינים שני שקים על גמל ושק על פרד. מסתבר שמשקלו של שק היה 125—150 ק"ג לעומת 163 ק"ג של השק האנגלי. מכאן שמשקלו של הככר היה 85—100 ק"ג.
57 שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' רמה.

שמואל אבי צור

"קו" ימי יחידי קבוע. באניות הצמר שלחו גם את כספי התרומות לארץ־ישראל. בשנים שנ"ט—ש"ס נשלחו שתי אניות צמר לצפת, אחת נשבתה ואחת נטרפה בים⁵⁸, והדבר הוסיף לירידתה של קהילת צפת. בשובן נשאו האניות סחורות שנקנו בכסף ששולם בעד הצמר. במקורות נקראת פעולה זאת "הלבשת המעות".

אנית צמר אחת סיפקה חומר גלם לכל תעשיית האריגים בצפת ועיבורה (עיני־זיתון) ויתכן גם לכמה מרכזים קטנים, כגון כפר־כנה. אין לנו נתונים מדוייקים כמה צמר הביאה אניה אחת. יש להניח כי בשנות הפריחה צפת לא פחתה מ־250 טון צמר גולמי רחוף, והיו שנים שנוקקה ל־300 טון.

בתקופת העלייה היה הצמר נמכר מיד לסוחרים מקומיים ואמרגני הייצור. ברם, לפעמים לא היה לו ביקוש רב. בשנת של"ד לא יכלו למכור בריווח רב צמר שנשלח עלידי אחד הסוחרים והוא נשאר בידי שולחיו. מדברי המבי"ט למדים אנו שבמקרים אלה לא מכרו את הצמר בכסף אלא החליפוהו בארג מוכן ("נחלפים בבגדים"). וכך היה גם בשנת של"ג ובשנת של"ה, שבה נכתבו דבריו⁵⁹.

ח. בטישה

עיבוד האריגים היה כולו מלאכת כפיים מלבד הבטישה שנעשתה בכוח מיכני. מטרת הבטישה היא להדק את חוטי השתי והערב של האריג עד שיעשו לבודים. בפעולה זו מצטמצם האריג בארכו וברוחבו עד כדי מחציתו.

מלאכת הבטישה היתה ידועה בתקופת התלמוד. בספרות התלמודית⁶⁰ נזכרו הקצרים או הכובסים הבוטשים את הארג ברגליהם בתוך מים מהולים בחומרי ניקוי שונים, להקלת התהליך. מכאן הכינוי רוגל לבטש⁶¹. באירופה נהגו לבטוש גם בידים, ואת הארג השרוי בגיגית, חבטו במקל (מזור). מלאכה זאת קשה ואיטית מאד והצריכה פועלים הרבה, עד שמספר הבוטשים היה כמספר האורגים⁶². במאה ה"ב הומצאה באירופה מיבטשה מיכנית המופעלת בעזרת גלגל מים המרים מקלות, הם פטישי בטישה. מבטשה מיכנית אחת יכלה לעבד תוצרת של חמשים נולים. במבטשה עבדו שני אנשים, ולצורך ארג רחב שלושה, והתפוקה גדלה פי 75 מן הבטישה ברגל או ביד.

הבטישה המיכנית גרמה לשינויים גדולים במערכת הייצור של אריגי הצמר. היא הוציאה ענף תעשייה זה מסימטאות העיר, מפיקוחם והגבלותיהם של הצכים והגילדות, לאיזורים כפריים הברוכים במים זורמים והסמוכים לאיזורים בהם גידלו את הכבשים. תהליך

58 ה' הקדמה לספר "תורת משה" לר' משה אלשיך, ויניציאה שס"א, וביחוד במאמר הנו' בהע' 49.

59 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קג, דף קמח—קמט.

60 משנה פסחים ד, ו; תוספתא קידושין ה, יד; בבלי, בבא קמא צט, א; בבא מציעא קיב, א. וכן תרגום שמואל ב יז, יז ומלכים א א, ט.

61 עיני־רוגל נקרא בתרגום עינא דקצרי (שמואל ב יז, ז) או עיני־קצרא (מלכים א א, ז); השם עיני־רוגל עם הגומות בסלע ליד מקור מים, מדגים יפה את אופני הבטישה שהיו נהוגים אז.

62 עיין ש' אביצור, לתולדות ניצול כוח המים בארץ־ישראל, כרך א, תל־אביב 1960, עמ' 46—49.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

זה חולל מהפכה תעשייתית במאה הי"ג באנגליה ובארצות אחרות, ועל השפעתה על ההתפתחות הטכנולוגית של האנושות עמדו רק בדורנו.⁶² הבטישה המיכנית הונהגה גם בספרד והמגורשים הביאוה למקומות היאחזותם בבלקאנים ובמזרח הקרוב, ונקראה בפייהם בשמה הספרדי באטאן.⁶³ בספרות התקופה נקראת "בית-הרחיים", שבו כותשים או מתקינים את הבגדים.⁶⁴

להתקנת מבטשות השתמשו בטחנות-מים לקמח שהיו בנחל עמוד (ואדי טוואחין). אם נניח שהיו בצפת בתקופת פריחתה כ-500 גולי אריגה (ר' להלן), הרי מספר הפטישים היה לפחות עשרים. בכל מבטשה היה צורך לפחות בזוג פטישים, ובהם בטשו תוצרת של חמשים גולים. ואכן מזכיר ר' חיים ויטאל "הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא"⁶⁵, בנחל דילבאי הוא נחל הטחנות. משמע מכאן שלא כל המבטשות היו בגודל וכושר תפוקה אחד. מאחר ששפיעת המים בנחל הטחנות (זירמו העליון של נחל עמוד), כל כמה שמרחיקים לזרום ממקום השפך של היובל הגדול עין פועם (עין-ג'ין), הולכת ופוחתת, יש להניח שכמה מבטשות היו בעלות שני פטישים וכמה בעלות ארבעה ובגדולה ביותר היו אולי ששה פטישים. אמור מעתה שבצפת היו, כנראה, לא יותר משש מבטשות.

התקנת המבטשות חייבה השקעת כספים גדולה, הן לצורך חכירת או שכירת הטחנות, שהיו על-פירוב קנין הממשלה או הוואקף והן להתאמת הבנין שהיתה כרוכה בהוצאה רבה. במקום גג שטוח (הנפגע בקלות ממטרות עזו) נהגו לבנות כיפה. דמי חכירה ותיקון מבטשה אחת שיש בידינו ידיעות עליה, עלו 25—37 פרחים (פלורנים) לשנה.⁶⁶ (סכומים אלה עולים בהרבה על דמי חכירה שנהגו לשלם בעבור טחנת-מים). בעל מקצוע שלא היה אמיד, זקוק היה להלוואה או למשכן את הבאטאן.⁶⁷ כדי לשלם את דמי החכירה. באנגליה היוו דמי בטישה כעשירית הוצאות הייצור (כלי הגלם) של הארג.

וזה הוא סדר הבטישה, חבילות הארג נתפרו יחד והוכנסו לשוקת, מעין גיגית מארכת ובה מים חמים (לא תמיד השתמשו בחמים) ובתוכה "אדמת" או טין (חרסית) הבטשים.⁶⁸ שתן, ולפעמים גם סממנים להוצאת השומן ולזירוז תהליך ההלבדה של האריג. בסממנים אלו השתמשו לצורכי כביסה, ניקוי ובטישה גם בתקופת המשנה.⁶⁹ פטישי עץ שהורמו על-ידי

63 Batan. השמות המקבילים באנגלית Fulling Mill, בצרפתית Fulon, בגרמנית Walkenmühle וברוסית Суконовальная мельница; суконовалка.

64 עיין ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' קכד. ר' חיים ויטאל מזכיר בציוני הקברים שבסביבות צפת ש"למטה בהר יש שם באטאן אחד שמתקני בו הבגדים והוא הבאטאן היותר גדול אשר בנהר ההוא". שער הגלגולים, ירושלים תרס"ג, דף עג, ב. ועיין גם שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קטו, דף נג, ד; חלק ג, סי' ל, דף קיב, ב—ג. כאן מדובר על באטאן שהיה שייך לוואקף, והכוונה כנראה וואקף (הקדש מוכלמי).

65 ר' הע' הקודמת.

66 ר' הע' 64.

67 שו"ת אבקת רוכל סי' קכד.

68 באנגלית Fulling Earth; בספרדית Tierra de Batan.

69 שבת ט, ה.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

גלגל מים, הקישו בנופלים ובטשו את האריג שבתוך הגיגית. לאחר מכן שטפו את האריגים במים זורמים של הפלג.

ז' שיפטן שעסק בסקר גיאולוגי בסביבות צפת מצא מרבץ מנוצל (מחצבה) של טין הבטשים מעל אפיק הנחל במרחק קטן מטאחונת-אל-באטאן, היא המבטשה הראשונה (ר') להלן), לאורך זירמו של נחל הטחנות.

מבטשות המופעלות בכוח-המים הובאו לצפת על-ידי המגורשים ועם דילדולה של תעשייה זו חדלו לפעול גם המבטשות. הכל חזר לקדמותו ואף במאה זו, בטשו את האריגים ברגלים בימה של עזה, ואילו התעשייה המודרנית המושתתת על אשפרה הנעשית באמצעות גלילים המופעלים בחשמל, שיחררה את הבטישה מזיקתה לכוח המים.

סמוך למקום התלכדות אפיקו של עין-פועם עם נחל מירון, בראשיתו של ואזי-טוואחין (כיום שם אחד לשניהם – נחל עמוד), עומדת טחנת קמה עזובה והרוסה שהיתה רכוש הממשלה ופעלה עד תום תקופת המנדט. בנין זה הוא העתיק שבבנייני טחנות הנחל שהשתמשו בהם גם בימינו. בבנין נראים סימני בנייה מתקופות שונות. הוא הוקם במקום העשיר ביותר במים שבסביבת צפת, לפני שהם נבלעו באפיק הנחל בעבר ובצינורות כיום. שמה של טחנה זו בפי תושבי צפת יהודים וערביים היה טאחונת-אל-באטאן, ובשם זה היא מופיעה גם במפות. בהכנסך פנימה תמצא עוד פינה שונה מן המבנים של טחנות-מים, שם היה מקומה של גיגית הבטישה. על "באטאן" זה כתב הרח"ו, והוא שריד ממשי יחיד של תעשיית הצמר בצפת (ר' ציור).

ט . צ ב י ע ה

מלאכת הצביעה היתה אחד התהליכים הקובעים בייצור האריגים. לא רק שנדרש לכך בית מלאכה עם מיתקנים מיוחדים, אלא מחיר הצבע היווה חלק ניכר בערך האריג, וצריך היה לייבאו מארצות רחוקות. כצמר כן הצבע, חייב מציאותו של משקיע כספים, המשיג את הגלם מביאו ומכרו ל"עוסקים בצמר" או לבעלי המצבעות. צבע ממין טוב, מאותם הסוגים שהובאו מהמזרח, כמו הניל (אינדיגו), עלה בכסף רב. יש שהתשלום עבור הצבע, או הצביעה, ליחידת ארג אחת עלה על מחיר הצמר. באנגליה שילמו במאה ה"ט"ו עבור ארג צמר צבוע באדום רגיל, 60% יותר ממחיר הארג לפני צביעתו, ואם ציבעוהו בצבע השני, שילמו בעורו פי שנים וחצי יותר⁷⁰.

במאות ה"ט"ו והט"ז התפתחה מאד תעשיית אריגי הצמר היקרים באירופה, ברם במלאכת הצביעה לא הגיעו לדרגתם של אומני המזרח, שחלקם של היהודים ניכר בו מאד. במזרח השתמשו בצבעים יקרים והגיעו להישגים חשובים. סודם של כמה צבעים, או תרכובות שנעשו מהם, לא פוענח עד היום.

בתעשייה הצפתית והשאלוניקאית חילקו את הוצאות הייצור של הארג ל"לערך הצמר, האיטסיס (במקרה דנן הצבע בכללו) והמלאכה"⁷¹, ויש שהצבע הועמד ברשימת הוצאות

70 פאור-פוסטן, עמ' 8.

71 רוזאניס, חלק ג, עמ' 297.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

במקום הראשון, כפי שאפשר ללמוד מקובלנותיה של משלחת יהודי שאלוניקי בקושטא במאה הי"ז.⁷² מכאן אופיין המיוחד של המצבעות: לא בית מלאכה של אומן, אלא מפעל תעשייתי, לרוב בעל זיכיון ("קונים צביעה ממלך"), המצריך מיתקנים מיוחדים והון חוזר לרכישת הגלם היקר. כל זה הטביע את חותמו על מלאכת הצביעה והפך את המצבעה לעסק מסחרי מכניס ובמדה לא מעטה גם סגור. מספר המצבעות בכל מקום היה מצומצם (לרוב אחת). בצפת היו בתקופת הפריחה ארבע ובעין-זיתון, בה נמצא חלק ממפעלי התעשייה שבעיר, שתים. במצבעות שצבעו בגדים רחבים לא צבעו אריגים מסוג אחר. במקורות אפשר למצוא אולי רמז למסירת אריגים מחוץ למצבעות.⁷³ אלא שיתכן שהדבר נעשה על-ידי בעלי המצבעות עצמן, להקל על העומס בתקופות השיא. האופי המסחרי של מלאכת הצביעה וכל הקשור בה, גרם לביורורים והתדיינויות המשתקפים בספרות השו"ת של חכמי צפת, ועינינו צביעה מוארים בה יותר משאר שלבי הייצור.

מספרם של חומרי צביעה היה מצומצם ביותר. בצפת היו שלושה צבעים, והם כחול, אדום וצהוב, ומתרכובתם נוצרו גוונים שונים.

הצבע הכחול היה הצבע העיקרי הן בצפת והן בשאלוניקי. המונח איסטיס, שבו הוסיפו לקרוא לצבע הכחול, שימש לעיתים קרובות כינוי כללי לצבע. עם זאת אפשר להטיל ספק אם צמח זה⁷⁴, אשר משחק עליו היבשים נעשה הצבע הכחול, מילא תפקיד כלשהו בתעשייה בצפת.

שמות העצם איסטיס, א־נִיל (או נִיל) וא־נִיר שבמקורותינו, מכוונים ל"סממן" אחד של הצבע הכחול, שהופק מעלי הנִיל הוא האינדיגו. אף הוא כאיסטיס, מכיל אותו חומר צביעה ששמו המדעי אינדיגוטין.⁷⁵ באירופה המשיכו לגדל את האיסטיס, עד שבמאה הי"ז, נדחק על-ידי הנִיל הטרופי, העולה עליו בכוח הצביעה פי חמישים.⁷⁶ צבע זה נקרא פעם בשם נִיל ופעם בשם א־נִיר.⁷⁷ הנִיל הובא בדרך כלל מהודו דרך בגדאד לשווקי המזרח ולאחר מכן גם לאירופה. עם זאת ידוע שגודל בארץ־ישראל, הן בתקופה שלפני התפתחותה של תעשית האריגים בצפת והן לאחריה, ואף נמצאו שרידי מיתקנים שבהם הכיננה. הוא נעשה גם מגידולי בר שמסביבות צוער (כפי שהיה נהוג אף במאה הזו) או ממקומות אחרים. טיבו של הנִיל שייצר בארץ היה ירוד מטיבו של הנִיל שהובא מהודו.⁷⁸ מכאן יש להניח שבצפת השתמשו לאו דווקא בניל מתוצרת המקום.

72 שם, שם.

73 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קלב, דף סא, א.

74 השם המדעי של הצמח הוא *Isatis tinctoria*. השם היווני נזכר כבר במשנה כלאים ב, ה; שביעית ז, א; שבת ט, ה; מגילה ד, ז.

75 השם נִיל חודש על-ידי ועד הלשון ומופיע במגדיר לצמחי ארץ ישראל; השם המדעי *Indigofera tinctoria*; חומר הצביעה נקרא *Indigotin*.

76 הרשברג, שם, עמ' רנא.

77 שו"ת המבי"ט, חלק ג, בנוסח שאלה ד כתוב אניר ובתשובה על השאלה אנִיל.

78 מוקדסי מזכיר שבמאה העשירית גידלו את הנִיל בסביבות יריחו, ואבו אל-פִידה — במאה הארבע עשרה. עיין *Guy le Strange — Palestine under the Moslems, London, 1890, p. 396-397*.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

צבע אדום היה מן השכיחים באריגי צמר של אותה תקופה באירופה. פלאנדריה וויניציאה נתפרסמו בארג האדום שלהם. במקורות מצפת⁷⁹ מדובר על צביעה בצבע רוסיא, כלומר באדום. שני סוגי צבע היו נפוצים באותה תקופה. הראשון הופק משחק שרשים מיובשים של פואה, צמח רב שנתי שגדל בארץ־ישראל ושבּו השתמשו לצורכי צביעה בתקופת המשנה⁸⁰. בכפרים הערביים השתמשו בו עד ימינו, ואף שמו העברי השתמר בערבית. שלא כאיסטיס וניל הצביעה בפואה מחייבת צריפה, כלומר שימוש בחומר מיוחד⁸¹, המקל על קליטת הצבע בסיבי הארג. דלמן מספר⁸² שבבית ג'לה השתמשו לצורך זה בענבים חמוצים ואילו בארטס במיץ ענבים. במצבעות של אותה תקופה נהגו להשתמש לצורך זה בצריף (אלום⁸³) אשר שימש פריט חשוב במסחר. מפואה הפיקו את "האודם התורכי" הנודע. הצבע השני היפה והיקר היה הקרמו⁸⁴. הוא מופק מנקיבת כינמת מגן המצוייה באלון התולע⁸⁵, וכפי שמניחים זוהי תולעת השני שבמקרא. בצבע זה מייצרים גווני־שני מבהיקים. הביאווה בעיקר מאנטוליה ובו השתמשו לצביעת אריגי וויניציאה המפורסמים⁸⁶. המחיר הגבוה ששולם בצפת עבור צביעה בצבע אדום⁸⁷ (100 תיכות לבגד, שהם שנים וחצי פרחים) מחייב אותנו להניח, שהמדובר הוא בצביעה בקרמו שהפך מונח לצבע השני בשפות שונות⁸⁸.

הצבע השלישי מכונה בשם פושטיקי⁸⁹. צבע זהוב ששמו המדעי פוסטין. הופק מגורי עץ הפוסטוק וכונה גם בשם אוג־סומק־ויניציאני⁹⁰. בעזרת חומרי צריפה שונים נתקבלו גווני־רבים של צבע זהוב ותרוג. ואם צבעו את הארג בניל (או איסטיס) ולאחר מכן ב"פושטיקי" נתקבל צבע ירוק כהה. ב"מסכת צובעים" בתשובות המבי"ט⁷⁹ מסופר, שהצובעים שניתן

שידי מערכת בריכות משולבות שחשף פ' בראדון בחפירה על שפת הכנרת (בקרבת הסתעפות הדרך לפוריה מכביש טבריה—צמח) זוהו עלידי כותב טורים אלה כמיתקן להפקת הניל. על הבאת הניל מ"סוריה" (מבקעת הירדן) למצרים מסופר בדו"ח של מדענים אשר ליוו את נאפוליון במצרים. בארץ־ישראל ובמצרים גדל ניל מכסף (I. argentea) שאינו מצטיין באיכותו. על הניל בסביבת צוער בימינו, ראה י' אלמוג־ב"צ אשל, חבל סדום, תל־אביב, תש"ט, עמ' 73, 78, 130.

79 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד.

80 משנה שביעית ז, א; שבת ט, ה; מגילה ד, ז. השם המדעי *Rubia tinctorum*.

81 באנגלית mordant.

82 G. Dalman, Arbeit und Sitte in Palästina, Guttershloh, 1938, B. 5, S. 571—72.

83 Alum. הצריף נזכר בבבלי כתובות עט, ב.

84 בשו"ת המבי"ט — קרמ"ז. עיין חלק ג, סי' קעג, דף קז, ב. בערבית ובתורכית قرمز מכאן, kermes crimson באנגלית.

85 החרק *coccus ilicis*; השם המדעי של אלון התולע (לפי מ' זהרי—ג' פיינברון, צמחי תולעת הגדלים בר בא", "השדה", כרך י, עמ' 362—364) הוא *Quercus coccifera*.

86 *scarlet, ecarlate de Venice*; תולדות הטכנולוגיה, כרך ה, עמ' 259.

87 עיין הע' 79.

88 עיין הע' 84.

89 עיין הע' 79.

90 ממשפחת האלתיים; בערבית قسطنق. השם המדעי *Rhus cotinus*. כנעני קורא לצבע הזה מזויף ולדעתו מקורו ב"postichi באיטלקית; ציון, ספר ה, עמ' קצז). ואין הדין עמו וכבר העיר על כך י"ר מלכו בקובץ חמדת ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 151.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

להם לצבוע פושטיקי, צבעו את הבגדים תחילה "מאויש" (תכול) ⁹¹, ורק אחר כך בפושטיקי, ואזי צריך היה להתקבל הצבע המורכב והיקר ירוק־כהה.

במקורות נזכר גם בגד מצבע מוראדו שהוא (בספרדית) גון של סגול ⁹². איכות הצביעה בצפת, ובמזרח בדרך כלל, עמדה על רמה גבוהה. אנגלי שעסק ביבוא אריגי צמר לתורכיה במאה הי"ז, שיבח את חומרי הצביעה ושיטותיה והציע ללמוד מדרכיהם ⁹³.

י. סוגי האריגים

שלא כבשאלוניקי, שבה ייצרו סוגי אריג רבים וזכרם השתמר במיסמכים, אין מקורותינו מפרטים מהם הסוגים שיוצרו בצפת.

ידועים שני סוגים של אמרגני התעשיה, אחד המכונה טראפירוש והשני מנטרוש. שניהם נזקקים לבטישת אריגיהם ⁹⁴. כלומר ששחורתם היתה מן הסתם מצמר מנופץ. אין לדעת אם היה עוד סוג של אמרגנים אשר "התעסקו" בענפים אחרים של ייצור האריגים וכן טיבם ושמן. אף לא הובררה לנו משמעותם הנכונה של מונחים אלה ⁹⁵. יש להניח כי המונח טראפירוש נגזר משם העצם Trapo, שהוראתו ארג־בגד בספרדית, ואילו מאנטרוש הוראתו מייצר מאנטאש, Manto, שהוראתו בספרדית גלימה (או שמיכה וכיסוי למטה), וכן גם אדרת שער ולבד.

שמות האריגים שנזכרים במקורות הם ארבעה אלה: קומאש (או אל־קומאש) ⁹⁶, מנטאש ⁹⁷, קריזיאש ⁹⁷ (או קריסיאי, קאריזיאש), בגדים ⁹⁸ סתם, ובגדים רחבים או גבוהים ⁹⁸. במיסמכים מהארכיונים התורכיים מופיעים קומאש, קריסיאי (קרוזיה) ומונח שלישי צ'וקה וצ'וקה רחבה, הם הבגדים הרחבים שבמקורותינו. קריזיאש והבגדים הרחבים ניתן להגדירם ולתארם. שלושה הסוגים האחרים אין בידינו אלא להסתפק במסירת עובדות בלבד. קומאש, בערבית ובתורכית מושג כללי לארג, כמו בגד בעברית. עם זאת מקור אחד מצפת ⁹⁸ מזכיר קומאש ובגדים כשני מיני אריג. בדפתרים התורכיים מופיע מונח זה ברבים ⁹⁹ כמוצר השונה מצ'וקה. לואיס מתרגם מונח זה cloths, הוזה עם בגדים בעברית. ואולי הכוונה לארג מצמר סרוק, או לארג המכונה בספרדית אל־קוימיה ⁹⁹. בגדים. הקושי לפענח מונח זה כמושג טכני בימים ההם, הוא אולי הגדול ביותר. בגדים מוגדרים כשונים מקומאש ומקריזיאש ומנטאש כאחד. אפשר גם להניח כי לפנינו ביטוי

91 mavis, תכול בספרדית. מר י"ר מלכו הואיל להסבירני פירושה של מילה זאת.

92 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' רכב.

93 ליפסון, שם, עמ' 86. 94 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' לא, דף קיב, ג.

95 הגדרת שני מונחים אלה נעשתה על־פי רוזאניס, חלק ג, עמ' 290—292. נסיון להשיג חומר מקורי מספרד על תעשית אריגי צמר בספרד בתקופת הגירוש לא הוכתר בהצלחה.

96 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קג, דף קסג, ג.

97 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' כח, דף קיא, ד. על קריזיאש־קריסאי, ר' גם חלק ג, סי' כג, דף ט, ב; חלק א, סי' רל, דף קח, א; אבקת רוכל סי' קמ, ועוד.

98 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד. וכן אגרות ארץ ישראל, עמ' 184.

99 Al Quimia ר' רוזאניס, חלק ג, עמ' 390—392.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

מקוצר ל"בגדים רחבים". במיסמך 97 שבו מדובר על המחירים, מחיר הבגדים נקבע שם בט"ו חתיכות (פארה, חלק הארבעים של גרוש) לאמה, ואילו של הקרזיאש בשבעה וחצי, כלומר ש"הבגדים הרחבים" היו יקרים מהקרזיאש. ואולי יש קשר למונח עברי זה עם טרפו (trapo, מכאן טראפוש) הספרדי. כשם ש-cloth, שימש באנגליה מונח כללי לכל אריג עשוי מצמר מנופץ.

קרזיאש או קריסיאי. שם זה כהגדרת סוג של ארג מצוי הרבה במקורות 99. במונח מקצועי-מסחרי הוא מצוי ברוב השפות האירופיות, אם כי מהותו של המוצר לא היה זהה בכל ארץ 100 ומניחים שמקור השם הוא אנגלי. ארג צר מצמר ארוך 100 וגס (לפי סולם הדרגות האנגלי). באנגליה היו רגילים לצבוע ארג זה באדום 101 וכך היה גם בצפת. במיסמכים התורכיים על צפת הם נכללים בין אריגי הצ'וקה 102.

הבגדים הרחבים. ארג עבה רחבו יותר ממטר (באנגליה עד שני ירדים). בזמן אשפרתו הקפידו על טיב הבטישה 103. ממקורות אנגליים מהמאה הט"ו אנו למדים, כי מחירים היה פי שלושה מן הקריסיאי 101 (ולא פי שנים כפי שהיה בצפת). עד אמצע המאה הט"ו היו נוהגים לשלוח אריגים אלו (באנגלית broadcloths) מאנגליה מיד אחרי אריגתם, ללא אשפרה וצביעה, ואת העיבוד הסופי היו עושים בפלאנדריה או באיטליה. ואלו הם כנראה האריגים המשובחים ש"הטיפול האחרון" שלהם נעשה בפירנצי או בויניציאה, והידועים במקורותינו בשם "בגדי ויניציאה". דוד די-רוסי מכנה ארג זה "הבגדים הגבוהים", ואילו בדפתרים התורכיים נקראים צ'וקה רחבה. תמורת מתן חותם עבור צ'וקה רחבה גבו מס כפול מהקריסיאי 102.

מנטאש. לפי המבי"ט 103 היה מספרם של מייצרי המנטאש (מנטירוש) בצפת קטן. תיחום מוחלט (כפי שהיה בגילדות וצכים באירופה) בין הסוגים השונים, לא היה בצפת ואחד היה נכנס לתחומו של השני. טיבו הממשי של ארג זה לא הוברר. רוואניס מסתמך על דברי מהרשד"ם וכותב שהיו לבדים או "אדרות שער" 104. לבדי צפת נודעו לתהילה בפי אווליה צ'ליבי, אלא שכנראה הוא כולל את כל האריגים במונח זה 105. ידוע ששילמו מס מיוחד עבור הלבד 106, אך טרם נמצאו נתונים לגבי סוג ארג זה. עלינו לציין כי האמרגן האחרון לתעשייה הצפתית במחצית השנייה של המאה הי"ז, עובדיה אלפנדרי, מכונה מאנטרוש 107. יש אולי להסיק מכאן כי המנטאש היתה התוצרת העיקרית בימיה האחרונים של התעשייה בצפת.

100 עיין על כך לואיס, שם, עמ' 14, 38, הע' 23. שם גם המונח באיטלקית ובצרפתית. בתורכית ٢٣٤. ובאנגלית Kersey, carcay.

101 פאור-פוסטיק, עמ' 8.

ור' שם גם עמ' 38, הע' 20.

102 לואיס, עמ' 14; בתורכית جوفه (כשם כללי החל גם על קריסאי) ו' اينلو جوفه לבגדים רחבים.

103 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' לא, דף קי, ג. תולדות הטכנולוגיה, חלק ג, עמ' 178—179.

104 רוואניס, חלק ג, עמ' 390—392. 105 כרך ו, עמ' 162.

106 א' הדי, קובץ ירושלים ב/ה, עמ' קלא.

107 ר' הע' 49.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

יא. ערך ומחיר חומרי הגלם והבגדים

ידיעתנו על מהותה של תעשיית הבגדים בצפת לא תוכל להיות שלימה אם לא ניתן דעתנו על המחירים והשוואתם עם ערכים כלכליים אחרים או תעשיות דומות במקומות אחרים. קושי גדול נובע מן השינויים בערך המטבע. "מהפכת המחירים" החלה בספרד, עברה לתורכיה והגיעה לצפת בזמן הקשה ביותר לתעשייתה, בשנות השמונים של המאה הט"ו. ולא זו אף זו, ערכו של הכסף המקומי, הלבן (האקצה) והחתיכה (הפארה), שהיה נקבע על-פי הזהב כגון האלטון (הזהב התורכי, שנקרא גם סולטאני), הפרה (פלוריץ) הויניציאני, לא היה שווה בכל חלקי תורכיה. השוואת מחיר התוצרת בין צפת ושאלוניקי, מחייבת להביא בחשבון כי הלבן בשאלוניקי, ביחוד בראשיתה של המאה הט"ו, היה ערכו גדול מערכו בצפת. יתירה מזאת: אין לנו ידיעה ברורה אם יריעת בגד או החתיכה (של הארג), היתה שווה בגודלה בצפת ובשאלוניקי ואם גודל היריעות ורוחבן היו מותנים בסוגיה השונה של התוצרת, ולכל סוג היה גודל אחר.

הסכמות שאלוניקי, טריקלה ולאריסה¹⁰⁸, מלמדות, כי המחיר שנקבע לגיזת כבשה אחת (ווילסיינו¹⁰⁹) במקום הגז הוא שנים וחצי לבנים במזומן ושלושה בהקפה. מחירו של שק הצמר בצפת היה שמונה פרחים¹¹⁰. גיזת כבשה אחת שקלה 1.5—2 ק"ג ומשקלו של שק היה 125—150 ק"ג. מחיר שק צמר במקום גזיזתו עלה, איפוא, 93.5—175 לבנים, ובצפת 640 לבנים! הוצאות ההובלה, ואולי גם רחיצתו בטרם נשלח וההפרש בערך הלבן, גרמו לכך שמחיר הצמר בצפת עלה פי ארבע מעלה מטה, והריוח הנקי של סוחר הצמר היה כמחיר הצמר עצמו. יש להניח שמחיר גבוה זה היה מגורמי התמוטטותה של התעשייה בצפת, שחלה לפני הירידה בשאלוניקי ובמרכזי תעשייה אחרים שבאיזור הים התיכון. הדברים אמורים במזומנים. בהקפה שילמו בצפת 7 פרחים עבור ככר שמשקלו כשני שלישים ממשקל שק הצמר¹¹¹, כלומר כ 10.5 פרחים לשק.

על מחירי האריגים, נמצאים בידינו המספרים הבאים:

בגדים. לא פורש מאיזה סוג אבל ודאי שלא צבועים — 14—15 חתיכות, כלומר 28—30 לבנים לאמה. בפלבנה שבבולגריה נמכרו במחיר 15—20 לבנים, ואילו בגדי שאלוניקי ב 55—67 לבנים האמה¹¹². "חתיכה" נמכרה במחיר 16—22 גרושוש¹¹³, שהם 480—660 לבנים לחתיכה. בשאלוניקי היה גודל היחידה 21—24 אמות (לצורך הצבא עשו 75 אמות בחתיכה), כלומר 21—31 פארה (חתיכה) או 42—62 לבנים לאמה. קריזיאש (קריסיא), נמכרו, כנראה לפני הצביעה, במחיר 7,5 חתיכות האמה, שהן 15 לבנים. אין בידינו מחירים של הבגדים הרחבים. אריגי ויניציאה נמכרו בשאלוניקי ב 100—

108 רוזאניס, חלק ג, עמ' 129, 387.

109 Vellocino. משמעותו של מונח זה הסבירני דוד בנבנישתי, ותודתי נתונה לו. ר' הערה 39.

110 שו"ת המבי"ט, חלק ב, סי' קכו, דף נט, א.

111 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' קו, דף קמט, ג.

112 הנתונים על מקומות מחוץ לצפת הם על-פי רוזאניס חלק ג, עמ' 383, 390—392.

113 שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' נא.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

103 לבנים האמה¹¹⁴. ויתכן שהמדובר בארג רחב. ארג תפור, ידוע לנו מחירו ממקור המספר על יהודי שנרצח לשם לקיחת לבושו. הוא נערך ב 50—60 חתיכות¹¹⁵, כלומר 100—120 לבנים או פרח וחצי לכל היותר. המלבוש היה בצבע סגול (מוראדו בספרדית) ומחירו בהשוואה למחיר אמה אחת של ארג ויניציאני יקר לא היה גבוה ואינו יכול לשמש דוגמה למחירי המלבושים מארג יקר.

לשם השוואה נציין שבית בצפת נמכר ב־150 זהובים¹¹⁶, כלומר 12.000 לבנים. במחיר זה אפשר היה לקנות עשר חתיכות (אגדים) של ארג מוכן או לצבוע 120 חתיכות ארג בצבע אדום או ירוק; מחיר קילוגרם חטה היה חצי לֶבָן בשנת 1525 ושבע עשיריות של לֶבָן בשנת 1572¹¹⁷.

על שכר העבודה אין לנו ידיעות. עבודות סיומת ב"פרינסה" ("תיקון" במכבש") עלו 3—4 פארה (חתיכות) ליחידה של קריוזיאש. בשאלוניקי קיבל אורג 24—27 לבנים בעד אריגה יחידה כזו, ושכרו של אורג באירופה היה בדרך כלל קצת יותר גבוה משל אומנים אחרים. אם נותן מחיר זה ענין גם לצפת, הרי ששכר אריגה היווה רק כ־14% ממחיר הארג "הלֶבָן" בשוק ופחות מזה (8%—10%) לאחר צביעתו. ערכו הממשי היה 30—35 ק"ג חטה. יתכן ותמורת שכר זה צריך היה לעבוד קשה יותר משבוע. ואם שכר זה קיבל אורג־אומן בצפת, פירושו של דבר ששוליותיו ועובדים אחרים קיבלו פחות ממנו. כדי לקיים עצמם נוקקו, איפוא, העובדים בתעשית הבגדים לשנים־שלושה מפרנסים במשפחה. לעומת זאת מחיר גבוה שולם עבור צביעת האריגים¹¹⁸.

התעשייה בצפת הכניסה סכומים גדולים לאוצר המדינה ואף השליטים המקומיים באו תמיד בטענות, סחטו כספים ותבעו שלמונים בכל מיני דרכים. ההכנסות הרשמיות של המדינה מצפת נערכו ב 10.000 פלורנינים שהם חלק שביעי של ההכנסות מארץ־ישראל כולה¹¹⁹. כדאי לציין שברשימת הכנסות מחבל חלב לשנת 4—1583 תופש מקום שני בגודל ההכנסות "מכס מאריגים של הסוחרים הפרנקיים (האירופיים) יחד עם המכס מאריגי צפת"¹²⁰. החוקרים הצרפתיים שהביאו ידיעה זו, העמידו ליד צפת סימן שאלה, כי לא היתה מובנת להם סמיכות פרשיות זו.

י ב . ה י ק פ ה ש ל ה ת ע ש י ה

מקורותינו העבריים אינם מלמדים אלא על משקלה של תעשיית הבגדים בחיי העיר. לעומתם יכולים אנו להיעזר בדפתראות התורכיים שעם שהם לקויים בחסר בתקופת

114 רואנים, שם.

115 שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' רכ, דף קצג.

116 שם, סי' פ, דף קלו. 117 לואיס, עמ' 16—17.

118 ר' למעלה, עמ' 270; שו"ת המבי"ט, חלק ג, סי' ד.

119 ב' לואיס, האוכלוסיה והכנסות המסים בארץ־ישראל במאה השש־עשרה, ירושלים (קובץ ליובלו של י' פרס), תשי"ג, עמ' קלו.

120 R. Mantran-Y. Sauvaget, Réglements Fiscaux Ottomans, les Provinces Syriennes, Paris, 1951, p. 112.

צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הט"ו

העליה ומפריזים במספריהם בזמן הירידה, יש בהם כדי לסייע לנו בקביעת המספרים לגבי נתוני ייסוד של תעשית האריגים. הנתונים המעטים שבכוחם ליתן מושג כלשהו על האוכלוסיה היהודית בעיר הם מספר הגברים חייבי מס הגולגולת ותשלומי מס השחיטה. ואילו שאר המספרים נוגעים להכנסות הרשות מתשלומים אחרים: חכירת (או החזקת) המצבעות, דמי החותם הממשלתי (תמעה) הניתן לכל "חתיכה" לציון כושרה מבחינה איכותית וכנראה גם פסקלית, וכן הכנסות המארגות. על מס הלבד אין כל פרטים. הנתון החשוב ביותר, מספר האנשים שעסקו בתעשייה זו, לא נוכל למצוא. הוטל מס על מארגות, דבר המלמד שלא כטווייה שנעשתה בבית בידי נשים העוסקות במשק ביתן, היתה מלאכת האריגה נעשית מחוץ לביתו של האורג.¹²¹

ברשימת ההכנסות משנת 6—1525 נרשמו 17 בתי אריגה¹²² בכפר עין-זיתים. בכל בית אריגה היו שנים-שלושה או יותר נולים, ודמי השכירות וכן המס, 40 אקצה לשנה, היה מתחלק בין כמה שוכרים. אין אנו יודעים גם מה היה מספרם של בתי המלאכה בעין-זיתון לאחר התאריך הנ"ל, ואין כל מספר למארגות בעיר עצמה.

אווליה צ'ליבי כתב בהפלגה שבזמנו (כנראה שנת 1649¹²³) היו בצפת שלושים מארגות, תחת 3000 בעבר. כך הצטיירה העיר בעיני התושבים אחרי 50—60 שנה. אף מספר היהודים שהיו בה, יותר מ-70,000, הוא מוגזם.

כמה פרטים נוכל ללמוד מהתפתחותם של מפעלי הצביעה, שעליהם יש בידינו המספרים הבאים.¹²⁴

הכנסות הממשלה (באקצה, לבנים) מדמי חכירת המצבעות בצפת ועין זיתים:

השנים		צפת		עין-זיתון		בסך הכל	
מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה		מצבעות ההכנסה	
1525—6	1	300	1	800	2	1100	2
1533—9	2	1000	2	אין נתונים	2+?	1000+?	2+?
1555—6	4	2236	2	1400	6	3636	6

לגבי שנות 9—1533 צויין בפירוש שאחת מהמצבעות בצפת היתה לצ'וקה. משנת 1556 יש לנו פירוט של דמי החכירה ממצבעות עין זיתון (600 מהמצבעה הרגילה ו 800 מהמצבעה לצ'וקה). בצפת עצמה, אין לדעת איך התחלקו ארבע המצבעות, אבל מחלוקת ההכנסה אנו למדים, שצובעי צ'וקה שילמו אלף והשאר (1236) בא מצובעי קומאש סתם. יוצא, איפוא, שעבור הזכות להחזקת מצבעות לצ'וקה שילמו בשני המקומות 1800 ועבור הפעלת המצבעות לקומאש 1836 אקצה.

121 עיין למעלה, עמ' 265.

122 לואיס, עמ' 14; הוא מכנה אותן באנגלית cloth shops (לוחות הצילומים מהמקור התורכי שבספרו לא כוללים פרט זה, וכן פרטים אחרים הקשורים בתעשייה הצפתית), והכוונה כנראה לבתי אריגה בלבד.

123 א' צ'ליבי ביקר בארץ-ישראל פעמיים; בשנת 1649 לבטח ביקר בצפת שכן מספר הוא על דרכו לכנת בתוך ואדי לימון (קטע מנחל עמוד). לא ברור אם היה בצפת גם בימי ביקורו השני בשנת 1—1670.

124 כל המספרים המובאים כאן ולהלן עד להע' 130 הם לפי לואיס, שם, עמ' 13—15.

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

בהשוואה לשנת 6—1525, חלה עלייה של פי שלושה וחצי במשך שלושים שנה. גידול זה אינו משקף את המציאות, וודאי שאינו תואם את העלייה בממדי הייצור, על אחת כמה וכמה אם נביא בחשבון גם אפשרות של צביעה מחוץ למצבעות הכפופות לרשות, והנוהג למכור ואף לייצא ארג לבן.

הבאנו למעלה¹²⁵ דברי דוד די רוסי שבשנת רצ"ה ייצרו בצפת 15.000 קריסיאי. לפי קצב הגידול ובמונח שהמצבעה בעין-זיתים פעלה והתרחבה, יש לאמוד את מספר הקריסיאי שנארגו בשנת 6—1555 ב-24.000 יחידות. לשיא הייצור הגיעו בשנות 1565—1570. יש, איפוא, מקום להנחה שהפיקו קרוב ל-30.000 יחידות קריסיאי בשנה, אם לא חל שינוי בסוג האריגים הנדרשים וכמותם.

כל שידוע לנו על הצ'וקה הוא מדמי החותם, פארה אחת לכל פאסטב (50 ארשין, אמות תורכיות של 68,75 ס"מ) של קריסיאי ושני פארה לכל פאסטב של צ'וקה רחבה. בשנת 6—1555 גבו 12.000 לבנים (שהם 150 פרחים) עבור התכרת הזכות להטבעת החותם. לפנינו משוואה עם שני נעלמים. אלא שיש עוד נעלם שלישי, והוא כמה גבה חוכר החותם. אם נניח כי התשלום לממשלה היה מחצית ההכנסה (שאם לא כן לא היתה כדאית הטרחה במדידת האריג, בדיקתו וודאי גם ההוצאות ל"דורונות" לקבלת הזכיון), הרי נוכל להגיע למספרים הבאים באותה שנה התחיימו 600.000 אמה ארג צר (קריסיאי) או 300.000 אמה ארג רחב (צ'וקה). למעשה, היו אלו אף אלו. יש להניח שלפי אורך הארג ובלי להתחשב ברוחבו, כשני שלישים היו האריגים הצרים. אומדנה זאת מבוססת על "יחסי הכוחות" במצבעות. הייצור גבר, איפוא, (משנת 6—1555 עד שנות השיא 1565—1570) ב-25% לפחות, ולפי זה יצא שבשנות השיא נארגו 750.000 אמה של קריסיאי או 375.000 מהארג הרחב. לא רחוקה מן האמת הקביעה שאז היו מייצרים כ-400.000 אמה אריגים צרים וכ-150.000—175.000 רחבים. לצורך זה נדרשו לפחות 500 נולים.

כמות זו של אריגים הצריכה לא פחות מ-300 טון צמר (2.000—2.500 שקים) לשנה, והמחיר ששולם בעדו היה כ-200.000 פלורנינים. הערך המוסף שנוצר תוך הכנת הארג הגיע ל-300.000 פלורין¹²⁶. אם נוסיף על זה את מחיר הצבעים ודמי התיווך, הרי ערך התוצרת השנתית לפי מחירי השוק הגיע ל-600.000 פלורין, פי שמונה ויותר מההכנסות הרשמיות של המדינה התורכית ומנגנונה מארץ-ישראל כולה¹²⁷.

קשה ביותר להעריך את מספר האנשים שהעסיקה תעשייה זו ביחוד אם נביא בחשבון אפשרות שחלק מהצמר הובא טווי. בתקופת השיא עסקו 5.000—7.500 גברים, נשים וטף, ו-4.000—6.000 בראשית הרבע השלישי של המאה הט"ו. במשפחה עבדו לפי המקובל באותם הימים לא פחות מ-2—3 אנשים; בצירוף העיסוקים בענפי פרנסה אחרים (כרבע מהאוכלוסיה) יהיה אומדן מספרם של היהודים בצפת 17.000—20.000 נפש. דברי ר' זכריה אלצ'אהרי

125 ר' למעלה הע' 19.

126 הבסיס לחישובים הם נתוני ליפסון, עמ' 195, 258—256, ולהערכת מספר העוסקים גם עמ' 327.

127 ר' הע' 119.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט"ו

שבצפת היו 14.000 נפש, היו באמת "רחוקים מסלף"¹²⁸. ח"י אלף יהודים שהוא רוב מכריע באוכלוסיתה של צפת שמנתה כ-25.000 נפש. אלה היו פניה של צפת בימי תפארתה. למספר דומה נגיע אם ננתח את נתוני מס'השחיטה. כשלושים אלף יהודים היו בשאלוניקי בראשית המאה ה'י"¹²⁹, והיא היתה אז עיר ואם בישראל בכל המובנים, וקרוב לוודאי הקהילה הגדולה ביותר בישראל.

י.ג. השקיעה וסיבותיה

דעה מקובלת היא שירידתה של צפת באה עקב תלאות מקומיות כגון בצורות, מגיפות, הרעת מצב הבטחון בשל התמרדויות מקומיות, ביחוד עקב התקוממותו של פאחד אדין. כל אלה בכוחם לעכב התפתחותה של תעשיית האריגים או לגרום להפסקות אבל לא להכחידה כליל. גם בתקופת העלייה והפריחה היו שנות בצורת, מחסור בתבואה והאמרת המחירים; לא חסרו גם מגיפות שאילצו את התושבים להימלט מן העיר. ניתן היה להתגבר עליהן אלמלא השפעתם של כוחות חיצוניים.

בראשיתו של הזמן החדש פקדו את אירופה והמזרח הקרוב תהליכים היסטוריים-חברתיים שעשקו את צפת, ומנעו מתעשייתה להתפתח ונמצאה שוקעת.

אותם הגורמים האוביקטיביים שהצמיחו את תעשיית הבגדים בצפת הם שהביאו לחורבנה. השווקים בעולם היו מלאים והוצפו באריגים טובים ויקרים שהובאו ממדינות שלא הירבו לסחור עם תורכיה בעבר. כל מרכזי התעשייה הישנים של אריגי צמר משובחים באגן ים התיכון נפגעו. גם תעשייתה של שאלוניקי התחילה לרדת, אלא שמעמדה המיוחד בהספקת הארג לצורכי כוחותיה המזויינים של תורכיה מנע את הידרדרותה. גורל זה נפל גם בחלקן של ערי תעשיית הצמר שבאיטליה ופגע קשות בסחרה של ויניציאה וכן דילדל את תעשיית אריגי הצמר בספרד¹³⁰.

גרמו לכך לא רק הפער בין הביקוש וההיצע וירידת ערך הכסף שהתחילה בספרד (שגרמה לכך שארג המיוצר בפלאנדריה מצמר מארינו ספרדי נמכר בספרד יותר זול מארג מקומי מאותו צמר ואיכות)^{130*}. עברה על פני אירופה והגיעה לבסוף גם לתורכיה. הסיבה העיקרית היתה הופעת פנים חדשות בייצוא ההולך וגובר של אריגי צמר לכל מקום ולמרכזו ומזרחו של ים התיכון בפרט. פיתוח תעשיית הצמר בצרפת גבר בימי קולבר; שייטות קבועות הובילו ארג טוב לנמלי איזמיר ואיסכנדרון במקום אגיות הצמר הבודדות לצפת. חוזים מיוחדים בין צרפת (החלו משנת 6—1535) ותורכיה הבטיחו זכויות מיוחדות (ראשיתן של הקאפיטולציות) לראשונה, ומימושם הביא לדחיקתן של ויניציאה וערים

128 ר' למעלה והע' 22. כנעני (במאמרו במאסף ציון, עמ' קעח) מעריך את מספר היהודים בצפת בראשית המאה ה'י" 30.000, ואין העריכה זאת נראית בעיני.

129 I. Emmanuel, Histoire des Israélites de Salonique, Paris, 1936, pp. 227—233

130 N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha, 1908—15, B. 4, S. 194—249

*130 T. Смирин и Другие (редак.) Всемирная История, Москва, 1958 т. iv, стр. 104, 251, 261—262

ש מ ו א ל א ב י צ ו ר

אחרות באיטליה, משווקי תורכיה. בלאו הכי נכרת "מטה לחמה" של ויניציאה עקב גילוי הדרך הימית להודו והעברת נקודת הכובד במסחר הימי לאוקיאנוס האטלנטי. נמצאה האפשרות להביא סחורות מהודו ללא תיווך המדינות המוסלמיות והובלתן לאירופה על-ידי סוחרים וספנים ויניציאה.

ברם, הכוח העולה שהתגבר על כל אלה ששיווקו וסחרו באריגים במזרח היתה אנגליה. שוב לא היתה מדינה המספקת צמר גולמי טוב, או תוצרת מעובדת למחצה למדינות זרות. היא הפכה למעצמה ימית בעלת צי מסחרי השולט בימים ומביא את מוצרי התעשייה של המטרופולין לכל מקום. הברית שנכרתה בין אנגליה לתורכיה בימי אליזבת הראשונה גרמה להקמת החברה האנגלית לליוואנט לסחר מונופולי עם תורכיה (בשנת 1581). הזרה ואורגנה ביתר עוצמה בשנת 1606) ולהחדרתם של אריגי צמר המעולים והרחבים, לתוך תוכה של תורכיה.¹³¹ בשל כך כבשה בריטניה את גיברלטר בשנת 1704, כדי להבטיח מעבר חופשי למוצרי הצמר שלה לנמלי תורכיה.¹³²

הזעזועים הכלכליים הראשונים נתגלו כבר בשנת של"ד (1574), מששוב לא הצליחו היבואנים למכור את הצמר במחירים גבוהים, ושנה לפני כן לא נמכר הצמר במוזמנים, אלא הוחלף בבגדים.¹³³ בשנת 1576 הוצא צו להעביר אלף יהודים "עשירים" לקפריסין. גזירה זו גרמה לעזיבות וסחיטת כספים על-ידי הרשות. בשנה זו בא המפנה לרעה. דעה זו הובעה גם קודם בענין ירידתה של צפת ולא דווקא בקשר לתעשייה.¹³⁴

קשיים ראשונים בשיווק התוצרת גרמו לירידת המחירים, כלומר למיעוט הריווה. הסוחרים המירו מסחר זה באחר ואף עקרו מצפת. התעשיינים שלא השקיעו את הונם שלהם בתעשייה ולא היה להם ממי לקבל תמורתו, היו מסתפקים במעט ומחפשים דרכים להזיל את הייצור. ברם, כיוון שכגורל התעשייה היה גורלה של הקהילה בצפת, נקראו קהילות הגולה לעזרה, לשלוח צמר "כדי להחיות את בעלי האומניות"¹³⁵. ואם כי היו גם משלוחי צמר למכירה בעיר, הרי לא היתה כמותם גדולה.¹³⁶

תחילה יצאו הסוחרים העשירים שמסחרם נצטמצם מאד, ואחריהם האומנים שנשארו בלי עבודה. רבים עקרו לשאלוניקי.¹³⁷ אף "בעלי התורה" עזבו את העיר ונשארו מתי מספר דבקים בצפת ומספר ניכר של דלים וקשישים, אשר לא היה בכוחם לרדת לחוץ

W. Cunningham — The Growth of English Industry and Commerce in modern times, Cambridge, 1938, p. 250—252; G. M. Trevelyan, English Social History, London, 1958, p. 323.

132 סיבות אלו ציינו במאה ה"ח לגבי שאלוניקי, על-ידי הקונסול הצרפתי בעיר זו. עיין רוזאנס, חלק ו, עמ' 104—105; I. Emmanuel, Histoire de l'Industrie des Tissus des Israélites de Salonique, Paris, 1935, pp. 55—66.

133 עיין למעלה הע' 59.

134 א' הד במאמרו, ירושלים ב/ה, עמ' קכה, מדבר על המפנה לרעה בראשית שנות השמונים.

135 ר' הע' 58.

136 שו"ת ר' משה גאלנטי, סי' מג. הצמר הוומן תמורת תשלום מראש.

137 אוליה ציליבי, כרך ד, עמ' 162.

צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־10

לארץ. בקושטא ובוניציאה, ואחר כך גם במרכזי גולה אחרים נתרכו המאמצים לסייע ליחידים הנחשבים לעניים (בשנת שס"ד הגיע מספר ל־1200) ¹³⁸.

בתעשייה הוסיפו לעסוק אלה שכושרם ומומחיותם הגבוהה איפשרה להם להתקיים בתנאים קשים. עם ההפחתה בכמות חלה (כבשאלוניקי ובאיטליה) גם ירידה באיכות, כדי לעמוד בהתחרות ולא להעלות את המחירים בזמן שערך הכסף ירד. בזמנו של אווליה צ'ליבי היתה צפת ירודה מגדולתה, שזוקיה שוממים ורוב החנויות היו נטושות ¹³⁹; שלושים בתי מלאכה פעלו בה ותוצרתם הבטושה (כולל שטיחי תפילה למוסלימים) היתה מפורסמת "בכל העולם הנושב" ¹⁴⁰. מדבריו של צ'ליבי משתמע שבזמנו היתה התעשייה בצפת כחמישית גודלה בתקופת הפריחה.

המאורע האחרון הידוע לנו בענייניה של התעשייה בצפת, קשור בעובדיה אלפנדרי "ראש האומנים", אשר הרשות תבעה ממנו כסף רב ולא נענה ובשל כך פשט את הרגל, ברח למצרים ומשם למערב החיצון, נשדד ונרצח בדרך, סמוך לפני שנת תכ"א ¹⁴¹. הוא היה כנראה יצרן שהצליח לעלות מתוך המקצוע ולכלכל את מפעלו ביד תקיפה. מאז תמו הידיעות על בגדי צפת.

תעשיית הבגדים בצפת, טיב המוצרים שסיפקה והממדים הגדולים שהיו לה, לא היה להם אח וריע בארץ־ישראל עד סוף השלטון התורכי. כוח החיוניות של האומנים שהחזיקו בה שלושה־ארבעה דורות היה מפליא ומיוחד במינו.

138 תיאור המצב בצפת, ראה א' יערי, שלוחי ארץ־ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 236, 241.

139 א' צ'ליבי, כרך ד, עמ' 156.

140 שם, עמ' 162.

141 בשנת תכ"א נערכה חקירה להיתר אשתו מעיגונה. ר' המקור הנוכח למעלה והע' 49.